Вступ до ЛУКИ

Лука не був юдеєм або апостолом; він був лікарем (Колосян 4:14), який старався сумлінно поширювати Царство Христа через євангелізаційні подорожі, особливо разом з Павлом. Бог надихнув його написати і Євангеліє, і Дії апостолів як монографію з двох частин, адресовану Теофілу (і всім язичникам) і призвану підтвердити історичність християнства. Його медичний досвід часто простежується в обізнаності щодо мови грецьких медичних шкіл (4:38; 7:15; 8:55; 14:2; 22:44, 50–51).

Зміст

1:1–4	Мета написання Євангелія
1:5 – 4:13	Предтеча Ісуса; народження, хрещення, родовід і спокушання Ісуса
4:14 – 9:50	Прилюдне служіння
9:51 – 19:27	Підготовка до відкидання та смерті у міру наближення до Єрусалиму (9:51; 13:22; 17:11; 18:31; 19:11, 28)
19:28 – 24:53	Смерть і відкидання протягом Його останніх днів у Єрусалимі

Головна тема

За твердженням самого Луки, мета написання ним Євангелія – надати точну і впорядковану розповідь про те, у що вірили християни стосовно Ісуса (1:1–4). Його Євангеліє призначено особливо для не-євреїв – тих, хто не мав особливого розуміння і перспективи, властивих євреям. Лука особливо наголошує на людській природі Ісуса й оповідає про Нього як про людину, яка може ототожнити себе зі стражденним людством. Кілька особливостей книги відображають цей «людський вимір» особи Ісуса: 1) Його родовід простежується аж до Адама; 2) наголос на народженні Христа, тобто на Його становленні людиною; 3) наголос на Його турботі про окремих людей (наприклад, Закхея, злочинця на хресті, блудного сина, митаря, доброго самарянина, вдячного прокаженого); 4) особлива увага приділяється жінкам (Єлизавета, Марія, Анна, вдова з Наїну, грішна жінка, Марія Магдалина, Іванна, Сусанна, Марта і Марія, бідна вдова, дочки Єрусалиму, жінки з Галилеї); 5) акцент на тяжкому становищі бідних і пригноблених, особливо в притчах; 6) відзначається частота, з якою Ісус молився (3:21; 5:16; 6:12; 9:18, 28–29; 10:21; 11:1; 22:39–46; 23:34,46); 7) постійна увага до стурбованості людей матеріальними благами; 8) часте вживання Ісусом вислову «Людський Син» стосовно Себе (24 рази). Наголос Луки на людяності Ісуса слугує запевненням для язичників, що Він милостиво пропонує спасіння і їм, і євреям. Книга також дарує відчуття радості й надії, доступних через Ісуса.

Спеціальні розділи

ІСТОРИЧНИЙ ХРИСТОС 6
ЧЕРЕЗ СЕКУНДУ ПІСЛЯ СМЕРТІ 22
УЗГОДЖЕННЯ РОЗПОВІДЕЙ ПРО ВОСКРЕСІННЯ 33
КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ 37

ЛУКИ

1:1 aАбо *в які напевно вірять серед нас*

[1:3] Біблійний погляд на натхненність Писання видно з того факту, що Бог скеровував авторів на написання саме тих слів, які Він хотів написати. Проте автори також спиралися на власний розум і інтелект, та використовували власний словниковий запас і стиль письма. Дивіться Спеціальний розділ на стор. 3 коментарів до 2 Тимофія.

1:17 aМалахії 4:5, 6

1:28 aNU-текст опускає *благословенна ти між жінками*.

[1:36] Новий Заповіт містить два родоводи Христа. Матвій надає родовід Христа від Авраама до Ісуса (1:1–16), тоді як Лука записав родовід Христа від Ісуса аж до Адама (3:23–38). Відмінності в цих родоводах зумовлені тим, що Матвій простежує генеалогію Ісуса через Йосифа, а Лука – через Марію. Тим не менш, у декого виникає запитання, як Марія могла бути нащадком Давида, оскільки в Луки 1:5, 36 сказано, що вона була родичкою Єлизавети. Чи випливає з Луки 1:5, 36, що Марія не могла бути кровним нащадком царя Давида?

По-перше, це непорозуміння часто ґрунтується на перекладі в Біблії короля Якова грецького слова *сингеніс* як «двоюрідна сестра» (Луки 1:36). Цей переклад є невиправданим і дещо вводить в оману. Натомість це грецьке слово просто означає «родич» або «родичка». Таким чином, Марія та Єлизавета могли бути двоюрідними сестрами; але все, що ми знаємо напевно, це те, що вони були родичками.

По-друге, Марія та Єлизавета могли походити з різних племен Ізраїля і все одно бути двоюрідними сестрами. Можливо, їхні матері були сестрами і походити з племені Юди або Левія. Як зауважив Метью Генрі у своєму коментарі, «хоча Єлизавета по батьківській лінії була з дочок Аарона (вірш 5), але по материнській лінії вона могла бути з дому Давида, оскільки ці дві сім'ї часто об'єднувалися через шлюб, що було запорукою поєднання царської влади та священства Месії»[1].

Але які б родинні зв'язки не поєднували Марію та Єлизавету, племінна спадщина серед нащадків Якова передавалася по батьківській, а не материнській лінії (Рут 4:18–22); діти завжди належали до племені свого батька, а не матері. Таким чином, Єлизавета та Марія були нащадками Аарона та Давида відповідно за походженням своїх батьків, а не обов'язково за походженням матерів.

[1:41, 44] Зверніть увагу, що про ще ненароджену дитину Єлизавети вже говориться як про живу людину. Слово «немовля» у вірші 41 і «дитина» у вірші 44 на позначення ще не народженого Івана, є тим самим словом, яке вжито в Луки 2:12, 16 на позначення Ісуса **після** Його народження, коли Його поклали в ясла. Отже, в очах **Бога**, незалежно від того, чи розвивається дитина в лоні матері **до** свого народження, чи вже **після** свого народження, вона все одно є дитиною, немовлям. У Луки 1:36 Івана Хрестителя названо «сином» від самого моменту зачаття. Якби аборт не вважався неправильним, Марія мала б моральне та духовне право перервати життя немовляти Ісуса – Сина Божого.

[1:42] Приписування Єлизаветою Марії цього вислову було неправильно витлумачене деякими людьми та релігійними групами, що призвело до завищеної ролі Марії, яка не підтримується Біблією.

[2:1–3] Точність, з якою Лука описав супутні історичні подробиці, просто вражає. Кожен раз, коли було знайдено достатні археологічні докази, вони підтверджували педантичну точність Луки як письменника. Скептики та критики не змогли знайти хоча б один анахронізм чи невідповідність, які б допомогли їм дискредитувати твердження автора біблійного оповідання про те, що він писав під вищим божественним проводом.

Візьміть до уваги вищезазначений критерій, який є ключем до справедливої та належної оцінки точності Луки: **коли було знайдено достатні археологічні докази**. Скептики часто висувають звинувачення проти Луки та інших авторів книг Біблії на основі «**аргументів мовчання**». Вони не можуть розрізнити між справжнім протиріччям з одного боку, і недостатністю доказів, на основі яких можна зробити упевнений висновок, з іншого. Протиріччя існує, коли два твердження або факти не можуть одночасно бути істинними. Скептики часто роблять помилку, заявляючи про наявність протирічь у біблійних оповіданнях, коли два твердження або факти просто різняться між собою. Але в тих областях, де історичних підтверджень мало, звинувачення в наявності протирічь або неточностей у Біблії є неправомірними, а тому необґрунтованими.

У світлі цих принципів розглянемо текст Луки 2:1–2. Луку було звинувачено в помилці, оскільки за історичними даними Публій Сульпіцій Квіріній був правителем Сирії, починаючи з 6 року нашої ери – через кілька років **після** народження Христа. Але те, що він був губернатором у 6 році нашої ери, не означає, що він не міг служити на цій посаді й до того. Будучи ретельним істориком, Лука продемонстрував свою обізнаність щодо окремого провінційного перепису під час правління Квірінія, починаючи з 6 року нашої ери (Дії 5:37). Зважаючи на таку обізнаність, він навряд чи переплутав би цей перепис із тим, що був проведений за десять або більше років до того. Тому Лука стверджував, що **попередній** перепис і справді був проведений за наказом Цезаря Августа десь перед тим, що відбувся напередодні народження Ісуса. Ставити під сумнів автентичність цього твердження через відсутність чіткого підтвердження, якого ще не було отримано, є невиправданим і упередженим. Ніхто не сумнівається в історичності другого перепису, проведеного Квірінієм близько 6/7 року нашої ери, незважаючи на те, що єдиним підтвердженням цього є напис, знайдений у Венеції. А скільки переписів було проведено по всьому світу в далекому минулому, про які ми ніколи не знайдемо підтверджуючих записів? Цілком імовірно, що сотні.

Крім того, за історичними джерелами, Квіріній користувався прихильністю Августа і перебував на активній службі імператора в околицях Сирії напередодні та протягом періоду, коли народився Ісус. Лише тому, що археологічні докази цього попереднього перепису нам ще належить знайти, не означає, що ми маємо невірну або суперечливу інформацію. Насправді використання Лукою фрази «уперше відбувся» чітко вказує на те, що Лука знав про другий перепис. Маючи справу з таким типом інформації, слід пам'ятати такий корисний принцип: «Відсутність доказів не є доказом відсутності». Те, що цю інформацію ще не було знайдено, не означає, що її немає. Цілком можливо, що в археології просто не збереглися записи про це, або їх шукали не в тому місці.

2:5 aNU-текст опускає *жінкою*.

2:9 aNU-текст опускає *ось*.

[2:15] Одним з потужних доказів надприродного походження Біблії є наявність на її сторінках провісних пророцтв. Старозавітні пророки передбачили найдрібніші подробиці подій, які сповнилися в Новому Заповіті. Існування грецького перекладу єврейських Писань, відомого як Септуагінта, підтверджує, що 39 книг Старого Заповіту залишалися незмінними понад 300 років до того, як були написані перші книги Нового Заповіту. Подібним чином і знахідка сувоїв Мертвого моря стала ще одним підтвердженням існування писань Старого Заповіту ще до початку християнської ери. Отже, ми знаємо, що пророцтва були зроблені за сотні років до земного життя Христа.

Одне особливо вражаюче пророцтво було виголошено пророком Міхеєм, який жив і пророкував у восьмому столітті до нашої ери[2]. Він дуже конкретно вказав місце народження Христа: «І ти, Вифлеєме Ефрати, ти є дуже малим, щоби бути в тисячах Юди. З тебе для Мене вийде, щоби бути Вождем в Ізраїлі, і Його виходи від початку, від вічних днів» (5:1). Це пророцтво є дивовижне принаймні з двох причин. По-перше, передбачити точне місто, де через століття народиться «Вождь», є неперевершеним людським досвідом. Шарлатан, надаючи такі подробиці, «залишав би себе відкритим» для дискредитації своїх «передбачень». Сучасні екстрасенси, хіроманти, спіритуалісти та цілителі виголошують свої «передбачення» дуже обережно, і вони завжди неоднозначні та розпливчасті, що дозволяє коригувати їх, ухилятися від похибок і давати численні пояснення. Тому визначення конкретного міста є незрівняною специфікою цього пророцтва.

По-друге, Міхей ще більше «наразився» на критику, коли сказав, що це місто – «Вифлеєм Ефрати». Мабуть, мало хто усвідомлює, що в Палестині було два міста під назвою Вифлеєм. Більшості людей знайомий саме Вифлеєм Юдейський, розташований у восьми кілометрах на південь від Єрусалиму. Це місто або його мешканці часто згадуються в Старому Заповіті (Буття 35:19; 48:7; Суддів 17:7–9; 19:1 і далі; Рут 1:19), і саме там народився цар Давид (1 Самуїла 16:4; 17:12, 15; 2 Самуїла 23:14, 16). Після повернення з вавилонського вигнання вифлеємці знову заселили місто (Езри 2:21; Неемії 7:26). Цей самий Вифлеєм став і місцем народження Месії (Матвія 2:1, 5; Луки 2:4, 15). Насправді, обізнаність царя Ірода з біблійними пророцтвами змусила його зосередити вигублення невинних немовлят на цьому конкретному Вифлеємі.

Інший Вифлеєм був розташований на землях Завулона на півночі Палестини. Хоча в Старому Заповіті він згадується рідше (Ісуса Навина 19:15; Суддів 12:8, 10), археологічні розкопки вказують на те, що раніше це місто мало важливе значення[3]. Як Міхей міг знати, що Ісус народиться у Вифлеємі, і саме у Вифлеємі Ефрати? Єдиним раціональним поясненням цього є те, що Михей був натхнений Богом при написанні цього пророцтва – під надприродним проводом, щоб передбачити точне місце народження Месії.

[2:22–39] За оповіданням Матвія, після візиту мудреців Йосиф і Марія разом з Ісусом втекли до Єгипту, бувши попереджені Богом (Матвія 2:13–14). Пізніше, після смерті Ірода, сім'я Ісуса перебралася з Єгипту до Назарету, де вони й жили надалі (Матвія 2:19–23). Однак, на думку деяких, розповідь Луки про ранні роки життя Ісуса суперечить розповіді Матвія. Лука пише, що після народження Ісуса, коли «згідно із Законом Мойсея, минули дні очищення» Марії (2:22), тобто приблизно через шість тижнів після народження Ісуса (Левіт 12:3–4), Йосиф і Марія віднесли Ісуса до Єрусалимського храму (Луки 2:22–38). Далі натхненний лікар пише: «А як виконали все за Законом Господнім, вони повернулися до Галилеї, до свого міста Назарета» (Луки 2:39). Оскільки Лука навіть не згадує про Єгипет, а Матвій не згадує про подорож до Назарету незабаром після народження Ісуса, нібито виходить, що або Матвій, або Лука помиляються.

Заяви про суперечливість розповідей Матвія та Луки насправді ґрунтуються на припущенні, що і Матвій, і Лука написали про **всі** пересування родини Ісуса протягом ранніх років Його життя. Проте факт полягає в тому, що така гіпотеза не може бути логічно підтверджена, якщо тільки обидва натхнені автори не заявляли, що пишуть вичерпні, хронологічні звіти про все, що робив Ісус. Але жоден із них не зробив такої заяви (Івана 21:25).

Чи могло бути так, що Йосиф, Марія та Ісус «повернулися до Галилеї, до свого міста Назарета» (Луки 2:39) до того, як утекти до Єгипту, а після перебування в Єгипті вони знову повернулися до Назарету (Матвія 2:23)? Святий Дух, безперечно, міг надихнути Матвія написати правдиву розповідь про деякі моменти життя Христа, не згадуючи про Його коротке «повернення» до Галилеї. Однак також можливо, і навіть більш імовірно, що Лука просто не включив у своє оповідання подорож Йосифа, Марії та Ісуса до Єгипту, яку можна було б помістити між Луки 2:38 і 2:39. Автори книг Біблії часто переходили від однієї теми до іншої, не маючи на меті описати кожну дію, яка мала місце протягом певного часу, чи точний порядок, у якому вони відбувалися (Луки 4:1–3; Матвія 4:1–11). Наприклад, у розділі 24 Лука опустив явлення Ісуса в Галилеї після Свого воскресіння, про які згадували Матвій та Іван. Усі події, описані Лукою в перших 43 віршах 24-го розділу його Євангелія, відбулися в самий день воскресіння Ісуса. Однак події останніх чотирьох віршів цього розділу (24:50–53) відбулися більш ніж через п'ять тижнів після цього (див. Дії 1:1–12). Проте Лука просто записав різні події в розділі 24 (вірші 1–43, 44–49, 50–53) і пов'язав їх грецьким сполучником *де* («але» або «і»), який не має конкретного хронологічного значення. Те саме стосується і грецького сполучника *кай*, який Лука використав у 2:39.

Розглянемо також приклад із розповіді Луки про деякі дії деяких апостолів, записані в книзі, яку ми називаємо Дії. У 9 розділі Лука згадує, що Павло пішов до Єрусалиму після того, як став християнином (Дії 9:26). Але, згідно з Посланням до галатів 1:17–18, Павло насправді пішов до Аравії, потім повернувся до Дамаска, а потім через три роки він пішов до Єрусалиму. І знову Лука, за натхненням Святого Духа (1 Тимофія 5:18), пропустив частину його життя. Але таке упущення жодним чином не є доказом нечесності – не більше, ніж якщо на похоронах 90-річного чоловіка хтось розповідає про його життя, не згадуючи про два роки, які він провів у коледжі.

Треба пам'ятати, що біблійне оповідання охоплює приблизно 4000 років людської історії – від створення світу до кінця першого століття нашої ери. Метою Бога, коли Він дав нам Своє Слово, було не розповісти нам про все, що кожна людина коли-небудь робила до того моменту. Насправді, навіть про життя однієї Особи, Яка є головною темою Святого Письма – Ісуса – написано досить мало порівняно з кожним місцем, де Він коли-небудь був, і всім, що Він коли-небудь робив або говорив. Як написав апостол Іван: «Багато інших чудес зробив Ісус перед Своїми учнями, які не записані в цій книзі. А це було написане, щоб ви повірили, що Ісус є Христос, Син Божий, і щоб, вірячи, життя мали ви в Його Ім'я» (20:30–31). По правді кажучи, «є багато іншого, що вчинив Ісус. Якби докладно описати все, то, думаю, що світ не вмістив би написаних книг» (Івана 21:25).

Просто тому, що Матвій, Лука чи будь-який інший автор книг Біблії не згадує про все, що й кожен інший автор про той самий час або подію, не означає, що хтось із них помилився. Натомість, як ми сьогодні часто розповідаємо історії та включаємо певні деталі, які інші пропускають, так робили і натхнені автори Святого Письма. Чесні шукачі правди (Приповісті 8:17) дійдуть логічного висновку, що автори біблійних оповідань доповнювали (а не суперечили) один одному.

2:23 аВихід 13:2, 12, 15

2:24 аЛевіт 12:8

2:38 аУ NU-тексті – *Бога.*

[2:51] Деякі скептики стверджують, що Ісус не міг бути з Назарету, оскільки в першому столітті, коли Він жив, не було міста під назвою Назарет. Цю заяву було спростовано в 2009 році, коли Назарет потрапив на перші шпальти світових газет. Археолог Ярденна Александр та її колеги виявили невелику споруду, яку вони датували часом Христа[4]. В офіційному прес-релізі Управління старожитностей Ізраїлю привітало це відкриття як перше в своєму роді, коли було виявлено житлову будівлю. Визначаючи важливість цього відкриття, у ньому була наведена цитата Александр:

Це відкриття надзвичайно важливе, оскільки воно вперше дає можливість побачити будинок з єврейського села Назарет і тим самим проливає світло на уклад життя за часів Ісуса. Будівля, яку ми знайшли, невелика і скромна, і, швидше за все, є типовою для помешкань у Назареті того періоду. З небагатьох наявних письмових джерел ми знаємо, що в першому столітті нашої ери Назарет був невеликим єврейським селом, розташованим у долині. До цього часу в Назареті було знайдено кілька гробниць часів Ісуса; однак залишків поселень, які відносяться до цього періоду, виявлено не було[5].

Свої висновки щодо датування будинку археолог заснувала на черепках глиняного і крейдяного посуду, які були знайдені в ньому. Ці черепки датуються періодом від греко-римського (100 рік до н.е.) до 100 року н.е. Дослідники припустили, що наявність крейдяних черепків свідчить про те, що в місті жили євреї, оскільки такий крейдяний посуд «у той час використовували євреї для забезпечення чистоти їжі та води, що зберігалися в посудинах»[6]. Ізраїльське Управління старожитностей підтвердило цю заяву та додало, що використання таких крейдяних посудин було унікальним для єврейської громади[7]. Також повідомлялося, що на думку Александр та її колег-археологів, відсутність більш привабливих і дорогих матеріалів, таких як скло, свідчить про те, що жителі того маленького села були «простими людьми», можливо, торговцями чи фермерами.

Будинок, на якому Александр і її команда зосередили свої дослідження, мав площу близько 84 м^2. Однак через обмеження на ділянці розкопок команда вважає, що будинок міг бути більшим за площу, яку вони розкопали, але Александр не передбачає можливості продовжити розкопки цієї території. Розкопані залишки будинку включають «стіну, схованку, подвір'я та водопровідну систему, яка збирала воду з даху та подавала її до дому»[8]. Крім того, команда також знайшла прихований вхід у невелику печеру, в якій, як вважає Александр, євреї, які жили в Назареті, могли ховатися від римських воїнів.

ІСТОРИЧНИЙ ХРИСТОС

Більшість дітей і дорослих легко впізнають ім'я Ісус Христос. Багато хто навіть може розповісти історію Його життя. Однак ті самі люди також впізнають імена Пітер Пен, Білосніжка та Попелюшка. І вони також можуть розповідати «факти» цих казок. Чи є Ісус із Назарету вигаданим персонажем, якого можна по праву включили до списку таємничих магів, сміливих вбивць драконів і літаючих хлопчиків-героїв? Або Його ім'я має зайняти своє заслужене місце в анналах фактичної історії?

Деякі люди кажуть, що Він є міфічною, легендарною особою, яка ніколи не ступала на землю. Зрештою, у нас дійсно немає жодної книги чи листа, написаних самим Ісусом. І, звісно, ніхто не надав жодного фізичного доказу (наприклад, Його тіла), щоб підтвердити Його існування. Тож, які є докази того, що Ісус дійсно ходив по цій землі?

СВІДЧЕННЯ ВОРОГІВ

Цікаво, що перший тип записів походить із джерел, які зазвичай називають «ворожими» – від авторів, які згадували про Ісуса в негативному чи зневажливому ключі. Такі автори, безсумнівно, не намагалися сприяти поширенню справи Христа чи іншим чином додати довіри до Його існування. Насправді все якраз навпаки. Вони відкидали Його вчення і часто зневажали Його. Таким чином, можна звернутися до них, не боячись звинувачень в упередженості.

Тацит

Тацит (бл. 56 – 117 роки н.е.) повинен бути одним із перших серед згаданих вище «вороже налаштованих» свідків. Він належав до вищого класу римської провінціальної знаті й отримав формальну освіту; він обіймав кілька високих посад за різних імператорів, таких як Нерва і Траян[9]. Його відома праця «Аннали» була написана приблизно в 115 році нашої ери і містила історію Риму. Зокрема, в «Анналах» Тацит розповідав про Велику пожежу в Римі, яка сталася в 64 році нашої ери. Багато хто вважав, що саме Нерон, який був римським імператором на той час, віддав наказ підпалити місто. Тацит писав:

> Нерон вигадав цапів відбувайлів – і карав сумнозвісних розбещених християн (як їх називали в народі) усіма вишуканими способами. Їхній застрільник, Христос, був страчений за правління Тиберія прокуратором Юдеї Понтієм Пілатом. Але, незважаючи на цю тимчасову невдачу, цей смертельний забобон знову спалахнув не лише в Юдеї (де почалося це лихоліття), але навіть у Римі[10].

Тацит ненавидів і християн, і Родоначальника їхнього імені, Христа. Тому він не мав нічого доброго сказати про те, що він назвав «смертельним забобоном». Проте він все ж **дещо сказав про нього**. Його свідчення беззаперечно встановлює той факт, що християнська релігія була не лише історично актуальною, але й що Христос, як її Засновник, був історичною постаттю, реальність якої не лише можна було перевірити, але вона була настільки видатною, що навіть привернула увагу самого римського імператора!

Светоній Транквіл

Додаткове «вороже» свідчення походить від Светонія Транквіла, який писав близько 120 року нашої ери. Роберт Грейвс, який переклав працю Светонія «Життя дванадцяти цезарів», писав:

> Светонію пощастило отримати доступ до імператорських і сенатських архівів і великої кількості тогочасних мемуарів і публічних документів; а також, він сам прожив майже тридцять років за правління різних Цезарів. Значна частина його відомостей про Тиберія, Калігулу, Клавдія та Нерона походить від очевидців описаних подій[11].

Свідчення Светонія є надійним історичним доказом. У своїй історії Светоній писав: «Оскільки євреї в Римі спричиняли безперервні заворушення за підбурюванням Хрестуса, він [Клавдій] вигнав їх із міста»[12]. (Зауважте, що Лука згадує про вигнання євреїв з Риму за наказом Клавдія, Дії 18:2). Багато істориків вважають, що «Хрестус» – це ймовірне неправильне написання грецького слова Христос. Далі Светоній зауважив: «Покаранню також піддано християн, членів секти, яка сповідує нову та шкідливу релігійну віру»[13]. Знову ж таки, очевидно, що Светоній, як і весь римський уряд, ставилися до цієї «лихої групи бунтарів» з ненавистю.

Пліній Молодший

До числа «ворожих» римських свідків, разом з Тацитом і Светонієм, слід включити й Плінія Молодшого. Приблизно в 110–111 роках нашої ери римський імператор Траян призначив Плінія проконсулом провінції Віфінія. Звідти Пліній листувався з імператором щодо проблеми, яку він вважав досить серйозною. Він писав: «Не будучи присутнім на жодних судах над тими, хто сповідує християнство, мені не відома не тільки природа їхніх злочинів чи міра покарання, але й те, як далеко доцільно вступати в розгляд справ стосовно них»[14]. Далі він написав так:

> Тим часом я застосовував до тих, про кого мені донесли, що вони християни, такий метод: я допитував їх, чи вони християни; якщо вони зізнавалися, я повторював питання ще двічі, додаючи загрозу смертної кари; якщо вони не відступалися, я наказував їх стратити[15].

Пліній сім разів використав термін «християнин» або «християни» у своєму листі, тим самим підтверджуючи, що це був загальновідомий термін, який визнавали як Римська імперія, так і її імператор. Пліній також тричі використав ім'я «Христос» на позначення засновника «секти». Він зауважив, що ті, хто сповідував християнство,

> однак, стверджували, що вся їхня провина чи помилка полягала в тому, що вони мали звичай збиратися в певний визначений день до світання, коли вони співали гімни Христу як богу, і зв'язували себе урочистою клятвою не вчиняти ніяких злих вчинків…[16]

Незаперечно, що до того часу, коли Пліній написав свого листа імператору Траяну, число християн, засновником яких був Христос, розмножилося настільки, що вони привернули увагу імператора та його чиновників. У світлі цих доказів неможливо заперечувати той факт, що Ісус Христос існував і визнавався найвищими посадовими особами римського уряду справжньою історичною особою. Навіть випадковий читач, розглянувши свідчення ворожих римських свідків, які заявляли про історичність Христа, буде вражений тим фактом, що ці стародавні люди не зображували Христа ні Сином Божим, ні Спасителем світу. Своїми свідченнями вони позбавляли Його Синівства, заперечували Його славу та применшували Його велич. Вони описували Його своїм сучасникам і нащадкам як просту людину. Однак попри те, що вони були далекі від істини про те, **Ким** Він був насправді, своїми їдкими обра́зами вони все ж задокументували, що Він дійсно **був**. І за це ми в боргу перед ними.

СВІДЧЕННЯ ЄВРЕЇВ ПРО ІСУСА

Незважаючи на те, що велика частина ворожих свідчень щодо історичності Ісуса походить від свідків з Римської імперії, такі свідчення є не єдиним доступним нам історичним доказом. Кожен, хто знайомий з єврейською історією, одразу впізнає такі книги як *Мішна* і *Талмуд*. Мішна містить єврейське передання стосовно закону, систематизоване рабином Юдою приблизно в 200 році нашої ери і відома євреям як «повний кодекс релігійної юриспруденції». Єврейські рабини вивчали Мішну і навіть написали на її основі збірку коментарів, відомих як *Гемара*. Разом Мішна і Гемара відомі як *Талмуд*[17]. Повний текст Талмуду з'явився приблизно в 300 році н.е. Якщо така впливова людина як Ісус жила в Палестині у першому столітті, рабини б не проминули сказати про неї **хоч щось**. Безсумнівно, людина, яка нібито протистояла найпідступнішим релігійним лідерам свого часу – і перемогла – була б темою для обговорення серед тих, хто поділяв Його титул рабина. Як заявив Ф.Ф. Брюс,

> Згідно з думками попередніх рабинів, які записані в цих писаннях, Ісус із Назарету був злочинцем, який практикував магію, зневажав слова мудрих, зводив людей з правильного шляху і казав, що він прийшов не знищити закон, а додати до нього. Його повісили напередодні Пасхи за єресь і введення людей в оману. Його учні, п'ять із яких названі на ім'я, зцілювали хворих від його імені[18].

Цитата Брюса підсумовує кілька думок, взятих із єврейських писань, відомих як Трактат Синедріону, в яких єврейські лідери писали: «Напередодні Пасхи Єшу повісили. За сорок днів до того, як відбулася страта, вісник виходив і вигукував: "Його буде побито камінням, тому що він чаклував і спокушав Ізраїль до віровідступництва…". Але оскільки нічого не було висунуто на його користь, його повісили напередодні Пасхи»[19]. [Примітка: Єшу або Єшуа – це єврейський еквівалент імені Ісус].

Юдаїзм першого століття, здебільшого, відмовився прийняти Ісуса Христа як Сина Божого. Проте він не відмовився визнати Його як історичну особу зі справжнього міста під назвою Назарет, або записати для нащадків ключові факти про Його життя та смерть.

Йосип Флавій

Йосип Флавій є ще одним важливим єврейським свідком. Він був сином Маттатії та народився близько 37 року нашої ери в сім'ї єврейського вищого класу священиків. У

дев'ятнадцять років він став фарисеєм. Коли Єрусалим повстав проти римської влади, йому було доручено командувати єврейськими військами в Галилеї. Втративши більшість своїх людей, він здався римлянам. Він знайшов прихильність у Веспасіана, який командував римською армією, передбачивши, що той незабаром стане імператором. Передбачення Йосипа Флавія збулося під час інавгурації Веспасіана в 69 році нашої ери. Після падіння Єрусалиму Йосип Флавій прийняв прізвище імператора (Флавій) і жив на державну пенсію. Двічі в його «Юдейських старожитностях» він згадує ім'я Ісуса Христа. Зокрема, у 18:3:3 говориться наступне:

> І постав у цей час Ісус, чоловік мудрий, *якщо справді Його можна назвати чоловіком*; бо він творив дивовижні діла, учив людей, які радо приймали істину. Він повів за собою багато євреїв, а також греків. *То був Христос*. І коли Пілат засудив його на хрест після того, як його звинуватили перші серед нас, ті, хто любив його від початку, не перестали; *адже на третій день він з'явився їм знову живим, божественні пророки провістили про нього це та тисячі інших чудових речей*; і навіть зараз плем'я християн, назване так на його честь, ще не вимерло[20].

Деякі історики вважають виділені курсивом сегменти цитати «християнською інтерполяцією» (додаванням). Однак немає доказів текстологічної критики, які б виправдовували таку думку[21]. Насправді, кожен грецький рукопис цього твору, який дійшов до наших днів, містить ці спірні частини. Та навіть якби вони й були видалені, Йосип Флавій в цьому розділі своєї праці все одно свідчив би про те, що Ісус був реальною історичною особою.

Крім того, Йосип Флавій не мовчав про Христа і в наступних розділах книги. У Старожитностях 20:9:1 розповідається, що Анан привів перед Синедріон «чоловіка на ім'я Яків, брата Ісуса, якого звали Христос, та деяких інших. Він звинуватив їх у порушенні закону і засудив на побиття камінням до смерті». Простий факт полягає в тому, що цей добре освічений єврейський історик писав про чоловіка на ім'я Ісус, який насправді жив у першому столітті.

Ранні «отці церкви»

Ранні автори, відомі як «отці церкви», складають одну значну групу свідків історичності Христа, яких не слід ігнорувати. Твори цієї групи людей належать до періоду від кінця першого століття до восьмого століття нашої ери. Хоча ці твори, безсумнівно, мають християнську спрямованість, рання дата багатьох творів є чудовим доказом історичності Христа.

Наприклад, Полікарп, ранній християнин, який жив приблизно в 69–155 роках нашої ери, написав кілька творів, у тому числі й «Послання до филип'ян». У цьому посланні він згадує Ісуса принаймні одинадцять разів, пояснює, що Ісус «страждав аж до смерті», і цитує кілька заповідей і зауважень Ісуса. Іриней, ще один ранній «отець церкви», який жив приблизно в 120–202 роках нашої ери, зазначив кілька цікавих фактів про Полікарпа:

> Бо я чіткіше пам'ятаю про те, що сталося в той час, ніж про нещодавні події… так що я можу навіть описати місце, де блаженний Полікарп сидів і розмовляв – як він входив і виходив – його загальний спосіб життя та особисту зовнішність, а також промови, які він виголошував людям; також як він говорив про своє звичне спілкування з Іваном та іншими з тих, хто бачив Господа; і як він наводив з пам'яті їхні слова. Усе, що він чув від них стосовно Господа, як про Його чудеса, так і про Його вчення, Полікарп, отримавши таким чином [інформацію] від очевидців Слова життя, переказував усе в гармонії зі Святим Письмом[22].

Можна навести багато задокументованих свідчень інших ранніх християнських авторів і посилатися на них у подібному ключі. Серед них Ориген (185–253 роки н.е.), Юстин Мученик (100–165 роки н.е.), Тертуліан (160–215 роки н.е.), Климент Олександрійський (150–215 роки н.е.), а також інші автори з відповідних періодів часу, які багато писали про Христа, засновану Ним Церкву і християн. Їхні твори є додатковим свідченням історичності Христа. Додайте до всіх цих доказів і той факт, що писання Нового Заповіту також документують історичність Ісуса, і є найбільш засвідченими та історичними документами в усій стародавній історії. З огляду на це швидко стає очевидним, що Ісус був реальною історичною особою.

Протягом усієї історії людства народжувалися і помирали мільярди людей. Якщо світ проіснує ще довше, нові мільярди людей прийдуть і підуть. Але є лише одна Людина, одне Ім'я, яке має силу спасти світ від гріха та смерті. Лише одна Людина за всю історію людства змогла

прожити досконале життя і заснувати Царство, яке буде стояти вічно. Лише одна Людина мала силу перемогти смерть і звільнити людей від її ціпкої хватки. Слова Петра звучать так само правдиво сьогодні, як і майже 20 століть тому: «Під небом немає іншого імені, даного людям, яким належить нам спастися!» (Дії 4:12). Лише Ісус Христос може дати нам вічне спасіння.

3:6 aІсаї 40:3–5

[3:22] Матвій, Марк і Лука записують, що відразу після хрещення Ісуса Бог-Отець промовляв з неба. Більшості з тих, хто вивчає Біблію, знайомі ці слова: «Мій Улюблений Син, у Тобі Моє уподобання». Проте дехто, можливо, ніколи не здогадувався, що розповіді Марка та Луки відрізняються від оповіді Матвія тим, що в них Бог звертався безпосередньо до Ісуса («**Ти** – Син Мій Улюблений», Марка 1:11; Луки 3:22), тоді як в оповіданні Матвія Бог-Отець звертається до людей, кажучи: «**Це є** Син Мій Улюблений» (3:17). Чи це дійсно біблійне протиріччя, як стверджують деякі, чи є розумне пояснення таких різних формулювань?

По-перше, цілком можливо, що Бог зробив обидві заяви. Подібно до того як священик може сказати **нареченому і нареченій**: «Тепер я оголошую вас чоловіком і дружиною», а потім звернутися до **гостей** і сказати: «Представляю вам пана і пані..., чоловіка і дружину», Бог цілком міг звернутися до Ісуса в один момент, а потім – до Івана Хрестителя (та інших) у наступний. Нерозумно думати, що кожне подібне твердження, записане авторами Євангелій, мусить стосуватися того самого моменту часу.

По-друге, слід пам'ятати, що слова, які записали Матвій, Марк і Лука, буквально пролунали з небес. Автори Євангелій посилалися на дивовижну, чудесну подію. Цілком можливо, що всезнаючий, всемогутній Бог-Отець промовив з небес один раз, і Ісус почув: «Ти – Син Мій Улюблений», а Іван Хреститель (та інші) почули: «Це є Син Мій Улюблений». Це припущення є правдоподібним принаймні з двох причин: 1) Промовцем був безкінечно могутній Бог, і якщо Він забажав, щоб двоє чи більше осіб почули різні речі одночасно, Він безперечно міг це зробити, і 2) Святе Письмо описує й інші випадки, коли люди одночасно чули різні речі, коли Бог промовляв з небес. Зокрема, коли Ісус говорив з Павлом по дорозі в Дамаск, Павло чітко розумів слова Господа (Дії 9:4–6), тоді як ті, хто був поряд із ним, чули просто звук (Дії 9:7), але не розуміли, що казав Ісус (Дії 22:9). Подібним чином, після слів Ісуса: «Отче, прослав Своє Ім'я!» (Івана 12:28), Бог промовив з неба: «І прославив Я, і знову прославлю!» (12:28). Цікаво, що апостол Іван зазначив: «А люди, які стояли й чули *це*, говорили: То був грім. Інші казали: То ангел до Нього заговорив» (12:29). Тому, беручи до уваги всемогутність Бога і посилання на інші випадки, коли люди чули різні речі, коли Бог говорив з небес, нас не має дивувати, що розповіді Матвія, Марка та Луки про слова, які Бог промовив до Ісуса після Його хрещення, дещо відрізняються.

Наостанок, причина існування такої невеликої різниці в синоптичних Євангеліях може бути та сама, чому взагалі існує кілька інших відмінностей між цими оповіданнями: мета авторів полягала в тому, щоб записати саме те, що **Святий Дух** вважав необхідним, але не обов'язково **дослівно** те, що хтось сказав. Тобто, під проводом Святого Духа, один автор міг підсумувати чиїсь слова, а інший – навести **точну** цитату.

3:24 aНаписання деяких імен у родоводі може відрізнятися через використання різних версій Писання (єврейської або грецької).

[3:23 і далі] *Див. Матвія 1:1–18 щодо родоводів Христа.*

[3:27] Якщо підліток, з яким ви щойно познайомилися, сказав вам, що його батьки «Девід і Мері», а через кілька хвилин ви почули, як він сказав у паспортному столі, що його батьків звуть «Джон і Джоанна», ви можете припустити, що підліток збрехав або вам, або співробітнику паспортного столу. Однак підліток міг говорити правду. Можливо, більшість людей знає його батьків як Девіда і Мері, але для більш офіційних справ його батьки

використовують свої перші імена Джон і Джоанна. Або хлопця могли виховувати дідусь і бабуся, оскільки його батьки загинули в трагічній автомобільній аварії, коли він був ще маленьким. Він може називати своїх дідуся і бабусю «мамою» і «татом», оскільки вони були єдиними «батьками», яких він знав у своєму житті. У свою чергу, дідусь і бабуся також можуть називати його своїм «сином». Тож, у більшості неофіційних документів і випадкових розмов стосовно них вживаються терміни «мама», «тато» і «син», проте в усіх офіційних документах і в більшості офіційних розмов використовуються терміни «бабуся та дідусь» і «онук». Це дві цілком реальні можливості того, чому хлопчик-підліток може називати своїх батьків різними іменами. Припускати та думати найгірше про підлітка, не знаючи всіх фактів, було б несправедливо і недоречно.

На перший погляд багато імен і родинних зв'язків у Святому Письмі можуть трохи заплутати. Авраам одружився з Саррою, своєю зведеною сестрою. Їхній син Ісаак одружився з Ревекою, своєю троюрідною сестрою. Яків, онук Авраама, одружився зі своїми двоюрідними сестрами, Рахиль і Лією, які були сестрами. Через багато років син Якова, Юда, переспав із власною невісткою, яка згодом народила двох синів – Переца і Зераха. В одному сенсі ці хлопці були його синами, а в іншому – його онуками.

Зеруббабел – ще одна історична постать у родоводі Христа, навколо якої існує певна плутанина. Тоді як книги Езри (3:2, 8; 5:2), Неемії (12:1), Ангея (1:1, 12, 14; 2:2; 2:23), Матвія (1:12) і Луки (3:27) зазначають, що Зеруббабел був «сином Шеалтіїла», літописець зазначив таку інформацію про його безпосереднє походження: «Сини Єхонії: Ассір, **його син Шеалтіїл**, Малкірам, Педая, Шенаццар, Єкамія, Хошама і Недабія. **Сини Педаї: Зеруббабел** і Шімеї» (1 Хронік 3:17–19). Виникає очевидне запитання: «Чому в 1 Хронік батьком Зеруббабела названо Педаю, якщо скрізь у Святому Письмі його батьком названо Шеалтіїла?»

Скептики швидко зараховують 1 Хронік 3:19 до випадків суперечності. Але насправді існують розумні потенційні рішення цієї головоломки. По-перше, цілком можливо, що Зеруббабела народив один брат, а виховував інший. Згадаймо, що Мордекай вважався батьком цариці Естер (він «виховав» майбутню царицю Персії, Естер 2:7), хоча насправді він був її двоюрідним братом. Ісус, «будучи, як вважали, сином Йосифа», насправді був «Сином Бога», а не земної людини (Луки 3:23). Йосиф допомагав виховувати Ісуса, і його вважали Його біологічним батьком (Матвія 13:55), але він у жодному разі не був батьком Ісуса в звичайному розумінні цього слова. Просто іноді буває так, шо «сина» виховує «тато», який не є його біологічним батьком.

Інше розумне можливе пояснення відмінностей стосується припису закону Мойсея про левіратний шлюб, з яким багато хто не знайомий. Згідно із Второзаконня 25:5–6, «Якщо брати житимуть разом, і один з них помре, й в нього не буде сина, то дружина померлого не вийде заміж назовні, за чужого чоловіка. Брат її чоловіка ввійде до неї, візьме її собі за дружину і співживе з нею. І **буде, – первородний, якого вона народить, підніме ім'я того брата**, який помер, – і його ім'я не було стерте з Ізраїлю».

Якщо Шеалтіїл був одружений, але помер, не народивши сина, його брат Педая міг взяти собі його дружину. В такому випадку їхній первісток (Зеруббабел) носив би ім'я Шеалтіїла, а не Педаї (хоча у строго біологічному сенсі Зеруббабел був би сином Педаї).

Слід визнати, що Біблія не пояснює, чому 1 Хронік 3:19 відрізняється від інших уривків у Святому Письмі, в яких Зеруббабела названо сином Шеалтіїла. Однак можна встановити, що існують логічні можливості існування таких відмінностей. По правді кажучи, **без додаткової інформації** було б так само несправедливо звинувачувати літописця у наданні неправдивої інформації про батька Зеруббабела, як і підлітка, який називає «татом» свого діда, який його виховав. Звичайно, ми всі розуміємо переваги стриманості у судженнях і нерозумність поспішних і бездоказових висновків.

[3:36] Цей вірш в Євангелії від Луки – єдиний у Біблії, де записано, що патріарх Арпахшад мав сина на ім'я Каїнан. Хоча інший Каїнан (син Еноша) згадується сім разів у Святому Письмі, крім Луки 3:36, Каїнан, син Арпахшада, не згадується ніде. Його немає в родоводах Буття 10 і

11, а також у 1 Хронік 1:1–28. Коли в цих родоводах згадується син Арпахшада, його завжди названо Шалах (або Шела), а не Каїнан. На думку деяких скептиків, або відсутність Каїнана в родоводах Книги Буття та 1 Хронік становить справжню помилку, або Лука помилився, коли написав, що Арпахшад мав сина на ім'я Каїнан.

З різних родоводів, наведених у Святому Письмі, ми дізнаємося одну важливу річ: вони іноді містять прогалини, які є навмисними та правомірними. Тому, коли в Луки 3 згадане ім'я, яке не записане в Буття 10 – 11 або в 1 Хронік 1, це не обов'язково означає, що хтось зробив помилку. Справа в тому, що такі поняття, як «породив», «син» і «батько», які часто зустрічаються в родоводах, в Біблії іноді мають набагато ширше значення, ніж у сучасній мові. Колись Яків назвав Авраама «батьком», хоча насправді Авраам був його дідом (Буття 32:9). Майже через 2000 років фарисеї також називали Авраама своїм «батьком» (Івана 8:39). Слово «батько» в цих уривках очевидно означає «предок». У першому вірші Нового Заповіту Матвій написав про Ісуса як про «сина Давида, сина Авраама». Звісно, Матвій знав, що Ісус не був сином ні Давида, ні Авраама в прямому сенсі цього слова; він просто використав ці слова так само гнучко, як їх часто вживали стародавні.

Просто тому, що один родовід містить більше (або менше) імен за інший, не означає, що ці два родоводи суперечать один одному. Суперечку навколо Луки 3:36 можна легко пояснити, якщо врахувати гнучкість, яку застосовували стародавні, записуючи імена «батьків» і «синів».

Тим не менш, наявність імені Каїнан у Луки 3:36 може мати зовсім інше пояснення, яке може бути більш правдоподібним, але водночас і більш складним для розуміння, а отже, і менш популярним. «Проблема Каїнана», швидше за все, є результатом помилки переписувача під час копіювання Євангелія від Луки.

Розуміючи, що Новий Заповіт спочатку був написаний грецькою мовою без розділових знаків і пробілів між словами, вставка імені Каїнан легко могла вкрастися в текст із родоводом. Зверніть увагу на те, що могло бути сказано в оригінальному тексті (у відповідності з Буття 10:24, 11:12 і 1 Хронік 1:18,24):

τοῦΣεροὺχτοῦΡαγαὺτοῦΦάλεκτοῦ ἜβερτοῦΣαλὰ**τοῦΚαϊνὰμ**τοῦἈρφαξὰδτοῦΣὴμτοῦΝῶετοῦΛάμεχτο
ῦΜαθουσαλὰτοῦ Ἐνὼχτοῦ ἸάρεττοῦΜαλελεὴλ**τοῦΚαϊνὰμ**τοῦ ἘνὼςτοῦΣὴθτοῦ Ἀδὰμτοῦθεοῦ

Якщо переписувач випадково поглянув на нижчий рядок, де також зустрічається **τοῦΚαϊνὰμ**, він легко міг би написати це як у першому випадку, так і в другому. Отже, замість одного Каїнана з'явилося два.

Як бачите, для втомленого писаря було б цілком можливо випадково скопіювати «Каїнан» з Луки 3:37 при переписуванні 3:36[23]. Хоча деякі апологети відкидають ідею, що вставка імені Каїнана в Луки 3:36 є проблемою переписувача (і вони можуть мати рацію), наступні факти, здається, додають значної довіри цьому запропонованому рішенню.

Як було зазначено раніше, ця частина родоводу Христа, наведеного Лукою, також записана в Буття 10:24, 11:12 і в 1 Хронік 1:18, 24. **Усі** ці уривки Старого Заповіту опускають ім'я Каїнана з Луки 3:36. Насправді Каїнан, син Арпахшада, **не згадується в жодному єврейському рукописі Старого Заповіту**. Крім того, найдавніша відома копія Євангелія від Луки (папірусний кодекс із колекції Бодмера, датований 175–225 роками нашої ери) також не містить цього імені[24].

Багато хто поспішає зауважити, що в Септуагінті (грецькому перекладі єврейського Старого Заповіту) згадується ім'я Каїнан, і це підтверджує, що він був сином Арпахшада, як і зазначено в Луки 3:36. Проблема з цією аргументацією полягає в тому, що найдавніші рукописи Септуагінти не містять цього посилання на Каїнана[25].

Хоча було б доцільно розглядати текст Луки 3:36 як доповнення до старозавітних родоводів, проте якщо зібрати докупи всі докази, виходить, що ім'я Каїнан у Луки 3:36 не було частиною оригінального Божого Слова, а є результатом помилки переписувача. І як було докладно розглянуто в інших місцях, проблеми, які виникають при переписуванні текстів, не є випадками правомірних протиріч у Біблії. Дивіться Спеціальний розділ на стор. 5 коментарів до 2 Царів.

[4:1–13] Якщо порівнювати розповідь Матвія про спокушання Ісуса в пустелі (Матвія 4:1–11) з розповіддю Луки, можна помітити, що послідовність записаних подій різна. І Матвій, і Лука погоджуються в тому, що спочатку диявол випробовував Ісуса, змушуючи Його перетворити каміння на хліб. Однак, хоча вони погоджуються щодо змісту наступних двох випробувань, черговість другої і третьої спокуси у Матвія і Луки записані навпаки. Матвій записав, що другою спокусою сатани була спроба переконати Ісуса кинутися з наріжника храму, а третьою – спроба змусити Ісуса поклонитися йому. А Лука, хоча й згадав ті самі дві події, але навів їх у зворотному порядку. Виходячи з цієї різниці, скептики стверджують, що тут ми маємо явну розбіжність.

Проблема з цим твердженням полягає в тому, що воно ґрунтується на припущенні. Ті, хто стверджує, що «невідповідність» у порядку слідування спокус є протиріччям, припускають, що історія завжди пишеться хронологічно. Однак здоровий глузд говорить нам про інше. Відкривши майже будь-який підручник всесвітньої історії, можна побачити, що хоча більшість подій і записані в хронологічному порядку, деякі з них розташовані тематично. Наприклад, в одному розділі ви можете прочитати про європейську цивілізацію пізнього середньовіччя (1000 – 1300 роки н.е.), а вже в наступному розділі ви можете дізнатися про середньовічну Індію (150 рік до н.е. – 1400 рік н.е.). Часто автори підручників розташовують зміст тематично. Навіть коли ми ділимося своїм життєвим досвідом з родиною і друзями, ми часто будуємо розповідь від однієї кульмінації до другої, а не хронологічно. Підліток може повернутися додому з парку розваг і розповісти батькові про всі атракціони, на яких він катався. І цілком імовірно, замість того, щоб згадувати їх усіх у тому порядку, в якому він їх відвідав, він почне з найбільш захоплюючих і закінчить менш цікавими.

Якби Матвій і Лука стверджували, що розташували спокуси Ісуса в хронологічному порядку, скептики мали б законні підстави для звинувачень. Але ні Матвій, ні Лука ніколи цього не стверджували. Тому, або один із двох авторів Євангелій записав ці події в тому порядку, в якому вони відбувалися, або обидва писали тематично.

4:4 aВторозаконня 8:3

bNU-текст опускає *але кожним Божим словом.*

4:8 aNU-текст опускає *Іди геть від Мене, сатано!*

bВторозаконня 6:13

4:11 aПсалом 90:11, 12

4:12 aВторозаконня 6:16

[4:12] У Євангеліях записано багато заяв, зроблених Ісусом під час Його земного життя. Але декого спантеличує те, що вони не є ідентичними, слово в слово, хоча автори Євангелій часто записували однакові висловлювання. Наприклад, Матвій записав, що Ісус сказав сатані: «Ще написано» (Матвія 4:7), а Лука написав: «Сказано» (Луки 4:12). Хоча ця різниця вважається незначною і стосується того самого (Старого Заповіту), все ж Матвій і Лука записали слова Ісуса по-різному. Чому? І чому Матвій, Марк, Лука та Іван не завжди однаково записували слова Ісуса?

По-перше, можливо, деякі розбіжності пов’язані з самими заявами Ісуса. Нерозумно думати, що кожне подібне твердження, записане авторами Євангелій, має стосуватися того самого моменту. У прикладі, коли Ісус відповів на спокусу сатани, Ісус міг повторити ту саму думку в тому самому випадку, використовуючи різні слова. Відповівши сатані: «Сказано», Ісус міг ще раз наголосити на суті цього (особливо, якщо сатана повторив спокусу), сказавши: «Ще написано». Отже, Ісус міг зробити обидві заяви.

Існує й інша причина, яка пояснює, чому такі твердження не завжди ідентичні. Під проводом Святого Духа один автор міг підсумувати слова людини, а інший – навести дослівну цитату.

Розгляньмо різницю в нотатках, зроблених чесними, розумними студентами коледжу, які прослухали один і той самий матеріал уроку про громадянську війну в Сполучених Штатах.

Наприкінці уроку, при порівнянні конспектів студентів (як і євангельських оповідань), відмінності стають очевидними. Якщо один студент записав, що за словами вчителя Авраам Лінкольн виголосив свою знамениту Геттісберзьку промову «в листопаді 1863 року, щоб вшанувати тих, хто загинув у битві під Геттісбергом під час громадянської війни», а інший студент записав, що промова Лінкольна була виголошена «19 листопада 1863 року в Геттісберзі, штат Пенсильванія», їхні нотатки не вважатимуть суперечливими. Хоча записи слів учителя студентами трохи відрізняються, вони обидва є вірними свідченнями того, чого навчав учитель – просто один учень обрав менш чіткий стиль конспектування.

У всіх Євангеліях ми знаходимо точні твердження Ісуса, але не обов'язково точні цитати. Натхненний короткий виклад того, що хтось сказав, не позбавляє ні святості даного Богом Писання, ні нашої здатності застосовувати це Писання у своєму житті. Більше того, відмінності між твердженнями, записаними в Євангеліях, також можуть бути результатом того, що ці твердження були зроблені в різний час.

4:18 aNU-текст опускає *зціляти розбитих серцем*.

4:19 aIcaї 61:1, 2

[4:21] Це дивовижне месіанське пророцтво – ще один доказ натхненності Біблії.

4:23 aУ NU-тексті тут і деінде – *Кафарнаум*.

[5:1–11] Матвій, Марк і Лука записали, як Ісус покликав Петра, Андрія, Якова та Івана залишити свої рибальські сіті та стати ловцями людей (Матвія 4:18–22; Марка 1:16–20; Луки 5:1–11). Однак, хоча розповіді Матвія та Марка про цю подію майже ідентичні, Лука розміщує розповідь про неї в іншому місці свого оповідання та повідомляє кілька деталей, які Матвій і Марк виключають.

Матвій і Марк поміщають це покликання відразу після своїх розповідей про спокуси Христа та початок Його служіння (Матвія 4:1–17; Марка 1:12–15) і **перед** тим, як Він зцілив біснуватих і хворих, включно з тещою Петра (Матвія 4:23–25; 8:14–15; Марка 1:21–31). Лука ж поміщає розповідь про покликання Ісусом цих двох груп братів **після** зцілення Ісусом тещі Петра та біснуватого (Луки 4:31–41). Крім того, Лука надає у своєму описі кілька деталей, які Матвій і Марк опускають: 1) рибалки залишили свої човни й полоскали свої сіті (Луки 5:2); 2) коли Ісус наблизився до рибалок Його оточував натовп (5:1); 3) Ісус навчав цих людей з човна Петра (5:3); 4) Ісус наказав рибалкам відплисти на глибину озера (5:4); 5) улов рибалок був великим (5:6–7); 6) Петро зізнався у своїй гріховності (5:8) тощо.

Як можливо, що Ісус двічі очищав храм (див. коментарі до Івана 2:13–17), також можливо, що Ісус міг двічі сказати Своїм учням, що вони будуть ловцями людей: перший такий випадок описаний Матвієм (4:18–22) і Марком (1:16–20), а другий описаний Лукою (5:1–11). Зауважте також, що ще до розповідей Матвія та Марка про те, як Ісус покликав Петра та Андрія стати ловцями людей, ці двоє рибалок уже «слідували» за Ісусом (Івана 1:35–42).

Тож яка відповідь на це запитання? Чи автори всіх синоптичних Євангелій згадували одне й те саме покликання у своїх оповіданнях? Хоча це дійсно могли бути два різні покликання, і Матвій і Марк записали перший випадок, а Лука – другий, цього просто неможливо знати напевно. Автори біблійних оповідань часто вибудовували свої твори по-різному через різні цілі їх написання. Більше того, хоча Лука й наводить кілька конкретних деталей у своїй розповіді про покликання братів, він міг під проводом Святого Духа просто надавати додаткові відомості. У будь-якому випадку між цими розповідями немає розбіжностей, а лише відмінності, які можна очікувати знайти від натхненних **незалежних** авторів.

[5:13] Зауважте, що чудеса в Новому Заповіті, які призводили до зцілення, були миттєвими та негайними – на відміну від багатьох так званих зцілень сьогодні.

5:30 аУ NU-тексті – *А фарисеї та їхні книжники*.

[5:30–33] Чому в Матвія 9:14 написано, що учні Івана запитували Ісуса про піст, тоді як у Луки 5 написано, що то **фарисеї та їхні книжники** поставили Ісусу це запитання? Хіба це не протиріччя? Зовсім ні. Матвій конкретно зазначив, що «**підходять до Нього учні Івана** й кажуть: Чому ми й фарисеї багато постимо, а Твої учні не постять?» (9:14). Також правда, що Лука посилається на «**книжників та фарисеїв**» (5:30, 33) як запитувачів. Той факт, що два автори Євангелій зазначили різні групи людей, які поставили Ісусу те саме запитання, не є протиріччям.

Подумайте, як часто ми самі робимо подібні заяви. Припустимо, що кілька учнів у класі запитують у вчительки, чому вона не заміжня. Пізніше вона може повідомити батьків одного учня, що він запитав її про це. В іншому випадку вчителька може повідомити батьків іншого учня, що він поставив їй те саме запитання. Чи вчителька збрехала? Зовсім ні. Просто ті два учні, а можливо й інші також, могли запитати її про сімейний стан. Залежно від обставин, вчителька може правомірно згадати лише **одного** учня, який поставив їй те запитання, або вона може вирішити назвати кожного учня, який запитував про її особисте життя.

Як буде невиправданим звинувачувати вчительку в брехні через те, що в одній ситуації вона назвала ім'я одного учня, який запитав її, а в іншій ситуації вона згадала ім'я іншого учня, так само невиправдано буде звинувачувати Матвія та/або Луку в помилці. Чи запитували учні Івана Ісуса, чому Його учні не постили? Так. Чи фарисеї та їхні книжники ставили Ісусу те саме запитання? Так. Більше того, коли Марк розповідав про цю подію у своєму Євангелії, він написав: «Учні Іванові **та** фарисеї… приходять і кажуть Йому: Чому учні Івана та учні фарисеїв постять, а Твої учні не постять?» (Марка 2:18). Хоча на перший погляд може здатися, що розповіді Матвія та Луки різняться, чесний аналіз показує, що вони обидві правильні.

5:36 аУ NU-тексті – *ніхто не відриває від нового одягу і не пришиває до старого*.

5:38 аNU-текст опускає *тоді те й друге збережеться*.

5:39 аУ NU-тексті – *добре*.

6:9 аВ М-тексті – *вбити*.

6:10 аNU-текст опускає *здоровою як і друга*.

[6:1–5] *Дивіться коментарі до Матвія 12:1–8.*

[6:6–11] *Дивіться коментарі до Матвія 12:9–13.*

[6:17] У вступних коментарях до Нагірної проповіді Ісуса, яка міститься в Матвія 5 – 7, перший вірш закладає основу для Його «дивовижного вчення». Матвій пише, що Ісус «вийшов **на гору**; коли Він сів, до Нього підійшли Його учні» (5:1). Коли Лука описує обставини майстерної проповіді Ісуса, він каже, що Ісус «став з ними **на рівному місці**» (6:17). І в багатьох людей виникло запитання, чому Матвій написав, що Ісус виголосив цю проповідь **з гори**, а Лука написав, що Ісус тоді стояв **на рівному місці**. Чи могли Матвій чи Лука переплутати географію в цьому випадку, чи є розумне пояснення такої різниці?

Щоб ці уривки суперечили одне одному, необхідно припустити, що ці дві проповіді були виголошені в одному місці й у той самий час. Але більш ніж вірогідно, що Ісус повторював Свої вчення в різних випадках. Він легко міг би виголосити заповіді блаженства як у Капернаумі, так і в Кані. Він міг би навчати «зразкової молитви» як у Витанії, так і у Витсаїді. Хто ми такі, щоб казати, що Ісус проповідував принципи та заповіді, записані в Матвія 5 – 7, лише один раз? Навіть сьогодні деякі проповідники майже щотижня їздять в інші міста і виголошують ті самі проповіді – і роблять це ефективно. Хіба Ісус не міг зробити щось подібне?

Більш вірогідним вирішенням цієї географічної «проблеми» є просте розуміння того факту, що Матвій і Лука мали на увазі ту саму проповідь, і що Ісус проповідував її, перебуваючи одночасно і на горі, і на «рівному місці». Оскільки на горі можуть бути рівні місця, не можна

стверджувати, що Матвія 5:1 і Луки 6:17 суперечать один одному. Наприклад в Анкоріджі, штат Аляска, є гора настільки рівна, що її називають «Плоска гора». Тому сказати, що Ісус стояв на **рівному місці** на **горі**, не буде суперечливим.

6:26 aM-текст опускає *усі.*

[6:27–31] У той час як Новий Заповіт навчає любити, благословляти, робити добро і молитися за тих, хто вас переслідує, Коран говорить, що «переслідування гірше за вбивство» (Сура 2:217), – тобто краще вбити своїх переслідувачів, ніж терпіти їхні переслідування. У той час як Ісус сказав: «Тому, хто б'є тебе по щоці, підстав і другу» і «любіть ворогів ваших» (вірш 27), Коран сміливо проголошує: «Якщо хтось виявить ворожість до вас, то ви виявите ворожість до нього так само, як він виявляв ворожість до вас» (Сура 2:194; пор. 22:60).

6:45 aNU-текст опускає *скарбу свого серця.*

[7:1–10] Одного разу, коли Ісус прийшов до Капернауму, Його попросили зцілити слугу одного сотника. Деякі припускають, що існує протиріччя між розповіддю Матвія про цю подію (8:5–13) і розповіддю Луки (7:1–10). У той час як Матвій написав, що «до Нього прийшов сотник, благаючи Його» за свого слугу, у Луки написано, що сотник «послав до Нього юдейських старших, благаючи, щоб Він прийшов і врятував його раба». Оскільки Матвій вказує на те, що сотник особисто прийшов поговорити з Ісусом, а Лука зазначає, що сотник послав інших благати Христа, скептики стверджують, що ці дві розповіді не гармонують між собою.

Ті, хто стверджує, що такі відмінності є явними помилками, не розуміють, що в Біблії часті випадки, коли «заслуга приписується» тому, хто має владу, навіть якщо роботу виконують інші. Наприклад, коли в Івана 4:1 сказано, що Ісус «збирає та хрестить більше учнів, ніж Іван», далі апостол Іван пояснює: «…хоч Сам Ісус не хрестив, а *лише* Його учні» (4:2). У всій Біблії можна прочитати, що людей посилають говорити від імені якоїсь особи, й іноді в тексті вказується, що особа, яка має владу, фактично говорила від свого імені, хоча насправді цієї особи там навіть не було, а виступав уповноважений нею промовець. Сьогодні, як і в минулі часи, суд вважає, що «те, що людина робить через належним чином створене агентство, фактично і законно робить вона сама»[26]. Коли президент посилає своїх представників по всьому світу виступати від його імені, він несе відповідальність за рішення, прийняті за його відсутності. Так само й сотник міг послати інших поговорити з Ісусом від його імені про одного з його слуг. Імовірно, Матвій просто використав поширений мовний зворот, коли людині приписують певний вчинок.

Слід також визнати можливість того, що Матвій і Лука могли писати про два різні випадки, або що сотник спочатку послав посланців, а потім вирішив піти особисто. Хоча автори Євангелій, швидше за все, писали про той самий випадок, можливо також, що в Ісуса виникла дуже схожа ситуація в тому самому місті з іншим сотником, або з іншим слугою того самого сотника, або рішенням сотника спочатку послати посланців, а потім піти самому. Пам'ятайте, що «є багато іншого, що вчинив Ісус. Якби докладно описати все, то, думаю, що світ не вмістив би написаних книг» (Івана 21:25).

Тексти Матвія 8:5–13 і Луки 7:1–10 жодним чином не суперечать один одному. Розуміючи, що Лука міг просто бути більш конкретним, ніж Матвій, і що Матвій міг використати загальну форму мови (яку ми все ще використовуємо сьогодні), стає зрозумілим, що ці дві розповіді є гармонійними.

7:10 aNU-текст опускає *хворого.*
7:27 aМалахії 3:1

[8:2–3] Ця обставина спростовує заяви скептиків, що Ісус та Його послідовники ненавиділи жінок або вважали їх нижчими за чоловіків.

8:3 аУ NU-тексті та М-тексті – *їм*.
8:10 аІсаї 6:9

[8:26] Матвій написав, що Ісус вигнав демонів з двох людей (8:29). Ця подія записана в усіх трьох синоптичних Євангеліях, але з двома різними перекладами назви місця, де відбулися чудеса. Грецьке слово в Марка 5:1 і Луки 8:26 як назва місцевості, куди припливли Ісус із учнями, – земля **Герасинська**[27]. Однак грецьке слово в Матвія 8:28 показує, що Ісус прибув у землю **Гадаринську**[28]. Чи автори синоптичних євангельських оповідань не розуміли, де був Ісус, коли зцілив тих людей? Альберт Барнс пояснив різницю між Гадарою та Герасою:

> Гадара була містом неподалік від Генісаретського озера, одним із десяти міст, що називалися Декаполісом (Десятимістям). Гергеса [ймовірно, різновид назви «Гераса»] було містом приблизно в 19 км на південний схід від Гадари та приблизно в 32 км на схід від Йордану. Отже, в євангельських оповіданнях немає суперечності. Ісус прибув у місцевість, де були розташовані ці два міста, і один євангеліст згадав одне з них, а другий – інше. Це показує, що автори Євангелій не змовилися нав'язувати світу однакову історію, інакше вони згадали б те саме місто; і це також показує, що вони були знайомі з тією місцевістю. Жодна людина не змогла б написати так, якби не була знайома з фактами[29].

Матвій, Марк і Лука писали про одну загальну місцевість. Римське місто Гераса було доволі відомим і було б знайоме язичницькій аудиторії, але Гадара, як столиця римської провінції Перея, була головним з десяти міст у Десятимісті[30], тому навіть тих, хто жив у Герасі, могли називати гадаринцями. Зображення корабля на гадаринських монетах свідчить про те, що «земля Гадаринська», ймовірно, простягалася до Галилеї[31]. Автори Нового Заповіту вирішили називати цю територію по-різному.

Також імовірно, що під час переписування рукописів Нового Заповіту протягом багатьох років виникли дещо різні варіанти прочитання того самого слова. Дехто припускає, що слова «земля Гергесинська» і «Герасинська» не стосуються людей з якогось іншого міста, крім Гадари, а є просто різними варіаціями слова «Гадаринська»[32]. Цей тип незначних варіантів написання іноді трапляється й з іменами. Дивіться Спеціальний розділ щодо проблем при переписуванні текстів на стор. 5 коментарів до 2 Царів.

Зрозуміло, що Матвій, Марк і Лука не суперечили, а фактично доповнювали один одного. Вони не переплутали палестинську географію. У цьому випадку кожен автор мав намір привернути увагу до території поблизу Галилейського моря.

8:27 аУ NU-тексті – *якого мучили демони й він довгий час не носив одягу*.

[9:27–29] Після того, як Ісус сказав, що дехто «не зазнає смерті», доки не побачить встановлення Царства Божого, у Матвія 16:28 – 17:2 та Марка 9:1–2 написано, що минуло **шість днів**, коли Петро, Яків та Іван піднялися з Ісусом на високу гору й стали свідками Його преображення. Однак у Луки 9:27–29 написано, що преображення Ісуса сталося «через **вісім днів**» після того як Ісус провістив наближення Царства. Тож лунають заяви, що така різниця в часі, що минув між двома подіями, є очевидною помилкою.

Проте більш уважний розгляд відповідних текстів Писання показує, що Лука ніколи не мав на меті створити враження, що минуло рівно вісім діб (192 години) від пророцтва Ісуса до часу, коли Він з учнями піднялися на «гору преображення». Лука записав, що це було «днів за вісім» (переклад І. Огієнка), а не точно за вісім днів.

Крім того, здається очевидним, що в той час як Матвій і Марк **виключили** дні двох ключових подій (пророцтво і преображення) з цього відліку часу, Лука **включив** обидва дні, а також шість днів між ними, і таким чином зазначив загальний період у **вісім** днів. Навіть сьогодні, переказуючи події, які відбулися кілька днів тому, люди можуть називати різні дні. Наприклад, якщо магазин було пограбовано в понеділок по обіді, а наступного понеділка вранці свідок

розповів друзям про те, що він бачив, він міг сказати, що згадав події через шість **або** вісім днів після того, як вони сталися. Якщо він рахував лише повні дні, що минули з часу тієї події, то правильно було б сказати, що вона відбулася шість днів тому (рахуючи з вівторка по неділю). Але також правильно було б сказати, що пограбування відбулося вісім днів тому, якщо врахувати як повні, так і часткові дні (з понеділка по понеділок). Кількість днів у цьому випадку – «шість» чи «вісім» – не дискредитує розповіді про те, що насправді сталося. Подібним чином і різниця в зазначенні часу Матвієм, Марком і Лукою жодним чином не становить правомірної суперечності.

8:45 aNU-текст опускає *і ті, хто з ним.*

bNU-текст опускає *а ти питаєш: Хто той, який доторкнувся до Мене?*

8:49 aNU-текст додає *більше.*

8:54 aNU-текст опускає *вигнавши всіх і.*

[9:3] *Дивіться коментарі до Марка 6:8–9.*

[9:22] *Дивіться коментарі до Марка 9:31.*

9:23 aM-текст опускає *щоденно.*

[9:51–56] Іслам прагне підкорити весь світ Аллаху та Корану – навіть використовуючи *джихад*, примус і силу; натомість християнство прагне охопити весь світ, проголошуючи «добру звістку» про те, що Бог любить кожну людину, що Ісус Христос помер за гріхи кожного і пропонує спасіння, прощення та примирення. **Але** кожна людина має вільний вибір прийняти чи відкинути цю звістку, не боячись будь-якої помсти з боку християн тим, хто вирішив відкинути її. Ісус докоряв учням за те, що вони хотіли завдати фізичної шкоди тим, хто відкидає євангеліє. Мохаммед і Коран явно протистоять Ісусу і Новому Заповіту.

9:54 aNU-текст опускає *так, як зробив Ілля.*

9:55 aNU-текст опускає *і сказав: Не знаєте, якого ви духа, адже Людський Син прийшов не губити людські душі, а спасати їх.*

10:20 aNU-текст і M-текст опускають *Однак.*

10:27 aВторозаконня 6:5

bЛевіт 19:18

[10:30] Багато кому здається, що Єрихон був на південь від Єрусалиму, оскільки чоловік «зійшов», щоб потрапити туди. Однак, на карті Палестини першого століття видно, що Єрихон знаходився за кілька кілометрів **на північний схід** від Єрусалиму. Не дивлячись на розташування інших географічних об'єктів, можна припустити, що це є справжньою невідповідністю. Зрештою, як хтось може спуститися з пункту А в пункт Б, якщо пункт Б знаходиться на північ від пункту А?

Як завжди, після встановлення всіх фактів, твердження Ісуса легко узгоджуються з істиною, знову демонструючи натхненну точність Біблії. Хоча Єрихон і розташований за кілька кілометрів на **північ** від Єрусалима, але він більш ніж на кілометр **нижчий** по висоті. (Єрусалим розташований на висоті 777 метрів над рівнем моря, тоді як Єрихон знаходиться приблизно на 366 метрів нижче рівня моря). Подорожуючи з Єрусалима в Єрихон, **не можна не спускатися** по висоті. Зайве казати, що аргумент про те, що Ісус не знав географії тієї місцевості, був виключений із репертуару більшості скептиків у наш час.

10:35 aNU-текст опускає *як відходив.*

11:2 aNU-текст опускає *наш, Який на небесах.*

bNU-текст опускає закінчення цього вірша.

11:4 aNU-текст опускає *але визволи нас від лукавого.*

11:11 aNU-текст опускає слова від *хліба…* до *…або.*

11:15 aУ NU-тексті та M-тексті – *Веелзевулом.*

11:29 aNU-текст опускає *пророка*.

[11:29] Декому цікаво, чому Ісус сказав книжникам і фарисеям, що «не буде дано цьому родові ознаки» (Марка 8:12; пор. Матвія 12:39; 16:4). Оскільки в інших віршах Святого Письма чітко сказано, що Ісус «зробив перед ними стільки чудес» (Івана 12:37; 20:30–31; 3:2; Дії 2:22), як Ісус міг послідовно казати правду і при тому заявити, що «не буде дано цьому родові ознаки»?

На жаль, критики Біблії люблять ігнорувати контекст, у якому містяться ті чи інші біблійні твердження. Проте жодне твердження не можна правильно зрозуміти без певної контекстної інформації. Слова можуть мати різні значення залежно від того, як, коли та де вони були сказані. До того ж, в усіх культурах світу є свої мовні звороти та вислови. Правдиві люди тисячоліттями жартували, перебільшували та вдавалися до сарказму (Йова 12:2; Псалом 57:4), весь час справедливо очікуючи, що їхні їхню мову витлумачать точно й без викривлень. На жаль, скептики часто ігнорують велику частину інформації, необхідної для правильного розуміння Святого Письма.

Ісус вперше сказав, що «не буде дано цьому родові ознаки» (Матвія 12:39; Луки 11:29), щойно зціливши чоловіка, який був сліпим, німим і біснуватим (Матвія 12:22; Луки 11:14). Зауважте, що замість того щоб визнати, що велике чудо, яке вчинив Ісус, було доказом Його божественності (Івана 20:30–31), жорстокосерді фарисеї почали голослівно стверджувати, що Його сила походить від диявола (Матвія 12:24). До того ж вороги Ісуса бачили не просто одне чудо. Раніше Ісус зцілив чоловіка з сухою рукою (Матвія 12:9–13). Як фарисеї відреагували на це чудо? Замість того щоб визнати силу Христа, вони «вийшли і вчинили проти Нього змову – як Його погубити» (12:14). Справа в тому, що на той час Свого служіння Ісус уже вчинив багато чудес (Матвія 11:4–5), але багато книжників і фарисеїв категорично відмовлялися вірити в Нього (Матвія 9:32–34). Тож, незалежно від того, що Ісус робив або говорив, це ніколи б не переконало деяких з Його ворогів (Матвія 12:31–32).

Отже, що мав на увазі Ісус, коли двічі сказав, що «не буде дано цьому родові ознаки, хіба лише ознака пророка Йони» (Матвія 12:39; 16:4; Марка 8:12; Луки 11:29)? Ісус сказав це у відповідь на бажання фарисеїв побачити ознаку. Але вони вже були свідками багатьох чудес Ісуса і про багато з них чули. Та вони хотіли чогось «більшого». Вони шукали «ознаку з неба» (Луки 11:16; Матвія 16:1; Марка 8:11). Ми ніколи не дізнаємося, що саме мали на увазі вороги Ісуса. Ми знаємо, що під час Свого земного служіння Ісус проявив Свою владу над силами природи, хворобами, демонами та смертю, а фарисеї все одно вимагали чогось «більшого». Схоже, як зауважив Бертон Кофман, вони «мали на увазі якесь вражаюче диво, яке не мало моральної цінності, але задовольнило б цікавість людини до сенсацій»[33]. Однак Ісус завжди відкидав такі вимоги. Він відмовився перетворити каміння на хліб або кинутися з наріжника храму просто тому, що сатана спонукав Його до цього (Матвія 4:1–7).

Ісус міг зробити будь-яке чудо, яке тільки захотів, – чи то коли Його спокушав сатана, спонукав Ірод (Луки 23:8–12) чи випробовували фарисеї. Він міг би витягувати кроликів із капелюха на потіху людям. Він міг би перетворити Своїх ворогів на каміння або дати людині три ока. Він міг би в одну мить запалити шати фарисеїв і сказати їм, що пекло буде в десять разів гарячішим. Він міг би зробити скільки завгодно чудес. Але нещирі фарисеї нічого з цього не побачать («не буде дано цьому родові ознаки [такого типу]»).

А яка ознака буде дана? Крім тих чудес, які вороги Христа вже відкинули, єдиною іншою ознакою, про яку пророкував Ісус, буде «ознака пророка Йони» (Матвія 12:39; 16:4; Луки 11:29) – смерть, поховання, і воскресіння Ісуса.

11:44 aNU-текст опускає *книжники й фарисеї – лицеміри*.

11:54 aNU-текст опускає *щоб Його звинуватити*.

[11:50–51] *Дивіться коментарі до Марка 10:6 щодо тривалості перебування людей на землі.*

[12:4–7] Мультфільми значною мірою вплинули на уявлення багатьох людей про сатану. Коли вони чують слова «диявол», «сатана» або «пекло», на думку багатьом одразу спадає зображення чорта з маленькими ріжками на голові, довгим хвостом (зі стрілкою на кінці) та вилами в руці. У багатьох мультфільмах його також зображено як повелителя, який царює у пеклі, визначаючи долю та міру покарання кожного з навіки заблудлих. Але така картина є дуже далекою від правди. І саме через цю помилкову точку зору багато людей – можливо, навіть більшість із тих, хто читає Луки 12:4–7, неправильно розуміють, що мав на увазі Ісус.

У контексті Луки 12 Ісус попередив Своїх учнів, що злі люди будуть їх несправедливо переслідувати. Посилаючи їх проповідувати, Він наставляв їх сміливо говорити людям правду, не боячись наслідків. Зокрема, Ісус закликав їх не боятися тих, хто може просто вбити їх фізично, а боятися «того, хто має владу, вбивши, ще й у геєну вкинути» (Луки 12:5). Багато дослідників Біблії, які читали цей вірш, неправильно припустили, що тут Ісус говорив про владу сатани знищити душу й тіло людини в пеклі.

Вони помилково приписували сатані силу, якої він ніколи не мав. Сатана не є володарем пекла і тому не має ні влади, ні спроможності кинути чи затягти когось у пекло. Насправді, коли ми читаємо про остаточний суд над сатаною, ми бачимо, що саме Бог кине сатану, якого також називають дияволом, «у вогняне й сірчане озеро» (Об'явлення 20:2, 10). Крім того, апостол Павло пояснив християнам у Римі, що «ні ангели, ні влади…ні сили… не зможуть нас відлучити від Божої любові, яка в Ісусі Христі, нашому Господі» (Римлян 8:38–39). Звісно, християни Риму могли вирішити відкинути Бога з власної волі, але жодна існуюча сила, включаючи сатану, не могла вирвати їх з Божої руки і кинути в пекло.

Насправді, наприкінці часів Бог кине сатану в пекло так само, як і всіх тих, хто жив нечестиво і відкинув Його (Матвія 25:46; Об'явлення 20:15). У Біблії немає навіть натяків на те, що сатана чи будь-яке інше невірне створіння Бога буде «царювати» в пеклі. Він не зрадіє своїй вічній «другій смерті» й не матиме там жодної влади чи особливих привілеїв. Застереження Ісуса боятися Того, Хто може вкинути і душу, і тіло до геєни (пекла), мало на меті заохотити Його послідовників покладатися на Бога, бути сильними перед лицем переслідувань і вірити, що поки вони зберігають праведність перед Богом, жодна сила в духовному світі не може завдати їм шкоди.

12:6 аГрецьке *ассаріон* – дрібна монета.

[12:10] *Дивіться Спеціальний розділ на стор. 5 коментарів до Марка.*

12:31 аУ NU-тексті – *Царства Його, і це все…*

12:39 аNU-текст опускає *пильнував би*.

[12:49–53] *Дивіться коментарі до Матвія 10:34–39.*

13:9 аУ NU-тексті – *І якщо вродить після цього, добре. А якщо ні, то зрубаєш її.*

13:19 аNU-текст опускає *великим*.

13:21 аГрецьке *сата*, всього приблизно 8-10 кг

13:31 аУ NU-тексті – *у той самий час*.

13:35 аПсалом 117:26

14:15 аВ М-тексті – *обідатиме*.

[14:26] Мойсей і Павло залишили чіткі вказівки щодо того, як діти повинні ставитися до своїх батьків. І в Книзі Вихід, і в Посланні до ефесян написано, що діти повинні шанувати своїх батьків і матерів (Вихід 20:12; Ефесян 6:2). Ісус Христос і новозавітні автори заповідали любити інших людей, до яких, безумовно, належать і наші батьки. Павло писав: «Нікому нічого не будьте винні, за винятком любові одне до одного. Адже хто любить іншого, той виконав Закон» (Римлян 13:8). Пояснюючи, як потрібно любити свого ближнього, Ісус розповів незабутню історію про «доброго самарянина» (Луки 10:30–37). У світлі думок, які містяться в цій історії, ми розуміємо, що повинні любити своїх батьків. Любов до батьків не тільки природна, але й заповідана Богом у всьому Святому Письмі… чи не так? Але в цьому вірші Лука записав, що Месія фактично навчав протилежного. То як саме ми повинні ставитися до своїх батьків і сімей – **любити** і шанувати їх чи **ненавидіти**?

Зайве казати, що багато скептиків радо ухопилися за це твердження, вважаючи його «доказом» того, що Біблія суперечить сама собі. Слід визнати, що якщо слово «ненавидіти» у цьому вірші має те саме значення, в якому його використовує більшість сучасних людей, тоді твердження Ісуса є несправедливим і суперечить гідним сімейним цінностям. Проте кожен, хто чесно досліджує сенс цього вірша, швидко виявляє, що слово, перекладене як «ненавидіти», не завжди означає «зневажати, мати відразу, гидити», що є синонімами загального вживання слова «ненавидіти» в сучасній культурі. Натомість це слово також може мати значення «любити менше».

Історія про Якова, Рахиль і Лію чудово ілюструє біблійне використання слова «ненавидіти» у значенні «любити менше». Яків любив Рахиль і погодився працювати на її батька Лабана сім років, щоб одружитися з нею. Після семи років Лабан обдурив Якова і віддав йому за жінку Лію. Коли Яків виявив обман, він отримав і Рахиль за дружину, але був змушений працювати за неї у Лабана ще сім років. У Буття 29:30 написано, що Яків «**покохав Рахиль більше**, ніж Лію». А вже в наступному вірші сказано: «Та Господь побачив, що зненавиджена Лія, і відкрив її лоно» (29:31). Яків не відчував зневаги чи ненависті до Лії та не ставився до неї як до ворога, згідно сучасного сенсу слова «ненавидіти». Натомість він просто любив Рахиль більше, ніж Лію.

Численні знавці грецької мови додали до цієї дискусії свої висновки, засновані на багаторічному вивченні цієї мови, які засвідчують, що вжите в Луки 14:26 слово «ненавидіти» (*мізео*) не означає «відчувати огиду», а просто «менше любити». Е. В. Буллінгер у своїй монументальній праці «Фігури мови, використані в Біблії» описав слово «ненависть», вжите в Луки 14:26, як гіперболу. Він передав значення цього слова як «не поважатиме їх менше, ніж Мене»[33]. За словами В.Е. Вайна, видатного грецького лінгвіста, слово *мізео* може означати «відносну перевагу однієї речі над іншою», і навів Луки 14:26 як приклад до цього визначення[34].

Додайте до всього цього і той факт, що Своїми останніми словами Ісус Христос виявив шану до Своєї матері та подбав про те, щоби про неї піклувалися (Івана 19:25–27). Отже, просте значення слова, вжитого Ісусом в Луки 14:26, полягає в тому, що людина повинна бути готова розірвати зв'язки зі своєю сім'єю, якщо ці зв'язки заважають їй наслідувати та слухатися Христа. І блаженна людина, яка понад усе ставить служіння Йому.

15:8 аГрецьке *драхма* – цінна монета, яку часто носили заміжні жінки як намисто з десяти таких монет.

[16:1–12] Скептики стверджують, що цей уривок ставить під сумнів етичні переконання Ісуса, оскільки Він схвалив нечесну поведінку управителя, який наказав боржникам «виправити книги», зменшивши суми грошей, які вони були винні господареві. Але коментарі Ісуса ясно показують, що Він похвалив управителя не за його нечесність, а за його передбачливість, так само як у Біблії схвалюється віра Рахаб у Бога, але не її розпуста. Християн закликають мудро використовувати свої матеріальні ресурси та земні обставини в очікуванні вічності. Використання грошей на духовні цілі, щоб допомогти своїм ближнім, дозволить їм бути радо прийнятими на небесах.

16:6 аГрецьке *батос*, 30-34 літри кожен (*бат* у Старому Заповіті)

16:7 аГрецьке *корос*, 352 або 423 літрів кожен (*кор* в Старому Заповіті)

17:4 аМ-текст опускає *до тебе.*

17:9 аNU-текст опускає *Не думаю;* М-текст опускає *рабові.*

ЧЕРЕЗ СЕКУНДУ ПІСЛЯ СМЕРТІ

Нам, людям, дуже легко жити так, ніби ми будемо на землі вічно. Час від часу ми стикаємося зі смертю, коли помирає друг чи кохана людина, але суть повсякденного життя така, що нам легко ігнорувати реальність смерті та певність нашого існування поза могилою. І тому нам важливо звернутися саме до Біблії, щоб дізнатися, що станеться з кожним із нас уже через секунду після смерті.

Біблія навчає, що люди є складними створіннями. Ми маємо тіло, яке складається з фізичних елементів, взятих із «пороху земного» (Буття 2:7). Оживляє це фізичне тіло життєва сила або життєвий принцип, який ми маємо спільно з тваринним світом (хоча в розповіді про створення світу в Книзі Буття, схоже, проведено різницю між тваринами та людиною щодо безпосереднього джерела цього життєвого принципу; див. Буття 1:20–21, 24). У будь-якому випадку, Святе Письмо також навчає, що люди відрізняються від тварин тим, що мають також **духовний** вимір, який виходить за межі фізичного тіла і життя на землі.

Уже під час зачаття Бог вкладає в кожну людину дух, який робить її унікальною особистістю. У Захарії 12:1 зазначено, що Бог «створив дух людини в ній». Наш дух робить кожного з нас окремою сутністю, особою, яка переживе фізичну смерть і житиме в безсмерті протягом усієї вічності.

Читаючи Біблію, ми дізнаємося, що кожна людина має свідомий дух, який зрештою залишає тіло й існує окремо від нього в духовній сфері. Наприклад, у Буття 35:18 сказано: «Сталося ж: коли покидала її душа, бо вона вмирала…». Автор 1 Царів записав, як пророк Ілля молився: «Господи, Боже мій, нехай же повернеться душа цього хлопчини до нього. І Господь… повернув душу хлопчини до нього і він ожив» (17:21–22). У Псалмі 85:13 сказано: «Ти визволив мою душу з найглибшого аду».

Біблія визначає «смерть» як «**відокремлення**», а не як «зникнення». Фізична смерть настає, коли дух залишає тіло. У Якова 2:26 написано, що «тіло без духа мертве». Іншими словами, відокремлення духу від тіла призводить до **фізичної** смерті. З іншого боку, **духовна** смерть передбачає відділення від Бога через гріх. Отже, «смерть» включає ідею відокремлення, а не зникнення чи небуття.

Чітке зображення існування після смерті можна побачити в Луки 16:19–31. Дехто вважає цей текст Святого Письма притчею, але це не так, оскільки ця історія не містить звичайних ознак образного дискурсу. До того ж у жодній іншій притчі не згадуються імена справжніх людей, як у цьому уривку. Однак навіть якщо цей уривок і є притчею, притча – **не казка**. Біблійні притчі наводять паралелі з життєвими ситуаціями, з яких можна винести основний урок істини. Вони спираються на реальність і загальні знання людей про **реальне земне існування** та справжні умови, щоб підкреслити духовну думку. Зверніть увагу на такі деталі тексту Луки 16:19–31:

- Про обидвох чоловіків сказано, що вони **померли**.
- Куди б не потрапив Лазар після смерті, туди його перенесли ангели.
- Багатого поховали.
- Багатий був у аді.
- Багатий мучився у полум’ї.
- Багатий міг побачити і впізнати Лазаря та Авраама.

• Авраам назвав минуле існування багатого чоловіка «твоє життя».

• Авраам чітко дав зрозуміти, що не можна змінити місце, де опинився.

• Брати багатого чоловіка все ще жили в домі його батька.

• Закон Мойсея все ще був чинним.

• Благання багатого чоловіка послати Лазаря до його живих родичів вимагало повернення Лазаря «з мертвих» (вірш 30) і «воскресіння з мертвих» (вірш 31).

Слово, перекладене як «ад» у Луки 16:23, є грецьким словом *гадес*, і його не слід плутати зі словом *геєна,* яке зустрічається в Новому Заповіті 12 разів і стосується місця вічного, нескінченного покарання – «вогняного озера», куди будуть вкинуті сатана, його ангели та всі нечестиві люди після другого пришестя Ісуса та остаточного суду. Отже, геєна – це **пекло**. З іншого боку, слово *гадес* зустрічається в Новому Заповіті 10 разів і завжди стосується невидимого царства мертвих – вмістилища безтілесних духів, де всі померлі очікують повернення Господа, коли наші духи возз'єднаються з нашими воскреслими тілами (1 Коринтян 15:35–54).

Згідно Луки 16, в *гадесі* (аду) є два відділення: одне називається «лоном Авраама» (що просто означає «біля» або «в присутності» Авраама, Івана 1:18), а інше описане як полум'я, що мучить. Будь-який інший уривок у Новому Заповіті, який стосується аду, узгоджується з цим описом проміжного царства мертвих, де померлі очікують воскресіння та суду.

Наприклад, на хресті Ісус сказав розбійнику: «Сьогодні ти будеш зі Мною в раю» (Луки 23:43). Слово «**рай**» походить з перської мови й означає «сад» або «парк». Куди саме того дня потрапили Ісус і розбійник? Точно не до місця зникнення! Зникнення не було б «раєм»! Вони також не зійшли в могилу разом. Розбійника не поклали в гробницю разом з Ісусом, і гробниця точно не була б «раєм». Ісус також не пішов на небо, оскільки після Свого воскресіння Він запевнив Марію, що **Він ще не зійшов до Отця** (Івана 20:17). То де ж «рай»? Куди поділися Ісус і розбійник після смерті на хресті? Де був Ісус протягом тих трьох днів між Своєю смертю і воскресінням?

Апостол Петро дав відповідь на це запитання у своїй проповіді на день П'ятидесятниці, коли процитував Псалом 15, де сказано, що Бог не залишить душу Христа в **аді** й не дозволить Йому зазнати тління (Дії 2:27). Таким чином, поки тіло Христа було покладено в гробницю на три дні, дух Христа пішов у *гадес*. Петро стверджував, що Давид, який написав 15-й Псалом, не мав на увазі себе. Звідки ми знаємо? Тіло Давида все ще було в гробниці (Дії 2:29), але його дух все ще перебував у царстві мертвих, *гадесі*, тому що Петро також сказав, що Давид ще не вознісся на небо (Дії 2:34). Дії 2 самі по собі доводять, що людина після смерті не потрапляє прямо на небо чи в пекло, і що людина не зникає, не перестає існувати чи впадає у небуття.

Раніше Ісус передбачив, що Його смерть і потрапляння до *гадесу* не завадять Йому здійснити Свої божественні цілі. У Євангелії від Матвія 16:18 записані слова Ісуса: «…на цій скелі Я збудую Свою Церкву, і брами аду не переможуть її». Іншими словами, хоч Він і помре на хресті, хоч Його тіло й буде покладено в гробницю, і хоч Його дух зійде в ад, брами аду не завадять Йому повернутися звідти (Дії 2:24), тобто воскреснути, а потім встановити Своє Царство через кілька днів (Дії 2).

Саме через Свою смерть і подальший відхід із аду Ісус «знищив того, хто має владу смерті, тобто диявола» (Євреїв 2:14; 1 Коринтян 15:26, 54–57). Особиста перемога Ісуса над смертю та царством смерті пояснює, чому Він міг проголосити: «…і Живий. І був Я мертвий, і ось Я живий навіки-віків. Я маю ключі від смерті й від аду» (Об'явлення 1:18).

У той час як Ісус, розбійник і Лазар пішли до райської частини аду (*гадесу*), багатий пішов до тієї його частини, де були муки та полум'я. Імовірно, це та сама частина аду, про яку йдеться в 2 Петра 2:4, куди Бог вкинув ангелів, які згрішили. Петро використав тут слово *тартарос*, або Тартар, який описується як «кайдани темряви», де ці ангели «зберігаються на суд». У паралельному тексті в Юди 6 про цих ангелів сказано, що вони «не зберегли свого початкового стану, але покинули своє житло» і тепер «затримані у вічних кайданах під темрявою для суду великого дня». Цю частину аду ймовірно мав на увазі Мойсей, посилаючись на гнів Божий, який

запалав і «палатиме аж до шеолу внизу» (Второзаконня 32:22) – де *шеол* є єврейським еквівалентом грецького *гадесу.*

Зверніть увагу, що станеться з цим проміжним вмістилищем духів. В Об'явлення 20, починаючи з 11 вірша, нам представлена картина останнього суду перед великим білим престолом Бога. Там будуть усі, хто коли-небудь жив. У 14-му вірші сказано, що «смерть і ад» будуть вкинуті у вогняне озеро. Це означає, що **ад** буде вкинуто в **пекло**. Невидиме царство мертвих, де свідомі духи перебувають до суду, виконає свою мету, і всі люди, які коли-небудь жили, будуть відправлені в одне з двох місць: небеса або пекло.

«Адже всі ми маємо з'явитися перед судовим престолом Христа, щоб кожний одержав згідно з тим, що в тілі робив: добро чи зло» (2 Коринтян 5:10). «І так, як призначено людям один раз померти, а потім суд…» (Євреїв 9:27). «Не дивуйтеся цьому, бо надходить час, коли всі, хто в могилах, почують Його голос; і вийдуть ті, які робили добро, у воскресіння життя, а ті, які робили зло, – у воскресіння суду» (Івана 5:28–29). Павло також згадував про день, «коли з'явиться з неба Господь Ісус з ангелами Своєї сили, в полум'яному вогні, що дає відплату тим, хто Бога не знає і не слухається Євангелія Господа нашого Ісуса. Вони приймуть покарання, вічну погибель від Господньої присутності та від слави Його могутності» (2 Солунян 1:7–9).

Подивіться уважно на слово «вічну». Чи існує людський дух поза фізичною смертю та могилою у свідомому стані? Чи після смерті душа перестає існувати і впадає в «небуття»? Чи **згасає** свідомість людини? Чи **знищується** душа після смерті? Садукеї заперечували існування духовної сфери, безсмертя душі, не вірячи «ні в ангела, ні в духа» (Дії 23:8). Сьогодні є релігійні групи, які навчають того ж самого.

У Луки 20 Ісус показав хибність такого мислення, зауваживши, що коли Мойсей був біля палаючого куща (Вихід 3), Бог проголосив Себе Богом Авраама, Ісаака та Якова. На той час тіла цих трьох патріархів були в могилі вже сотні років. Проте Ісус підсумував: «Бог же не є *Богом* мертвих, а живих» (Луки 20:38). Це доводить, що Авраам, Ісаак і Яків, хоча і були відокремлені від своїх фізичних тіл, все ще існували. Вони не зникли. Одного дня, під час воскресіння, вони возз'єднаються зі своїми тілами.

Обидві розповіді, про багача і Лазаря в Луки 16, і про розбійника на хресті в Луки 23:43, доводять, що свідоме існування триває і після смерті тіла. У Євреїв 12:23 згадується про «духів праведників, які досягли досконалості», що є посиланням на померлих святих, які залишалися вірними Богові протягом свого земного життя, а після смерті перейшли в духовний світ. Цей уривок не має сенсу, якщо під «духами» розуміти вітер або подих людини. Ці люди були схожі на Степана, який, коли життя вибивалося камінням з його тіла, сказав Господу, Якого він міг бачити на небесах: «Господи Ісусе, прийми дух мій» (Дії 7:59). Якщо «дух» – це просто життєва сила, яка згасає в той момент, коли покидає тіло, тоді Степан говорив через незнання, вважаючи, що він мав дух, який міг прийняти Ісус.

Який висновок слід зробити з цих уривків Святого Письма? Бог дає людям земне життя, щоб підготувати їхні духи до вічного життя. Коли людина помирає, її тіло зітліває в могилі, а її свідомий дух потрапляє в царство мертвих (*гадес*), де очікує остаточного суду. Під час другого пришестя Христа всі духи вийдуть із аду й воскреснуть у безсмертних тілах. Тоді всі постануть перед Богом на суд, де їм буде оголошено вічний вирок, і будуть відправлені на небеса чи в пекло навіки. Уважно прислухайтесь до натхненних слів апостола Петра: «Коли все це таким чином буде знищене, то якими треба бути у святому житті й у побожності вам, котрі чекаєте й прагнете приходу Божого дня, під час якого небо, охоплене полум'ям, зникне, а розжарені стихії розплавляться?... Отож, коли все це розпадеться, то якими маєте бути ви у святості та благочесті, щоб чекати та прискорювати прихід дня Божого через що небеса розпадуться у вогні, а стихії розтануть у гарячому жарі? ... Тож ви, любі, заздалегідь знаючи про це, стережіться, щоб не були ви зведені оманою безбожних і не відступили від своєї непохитності, але зростайте в благодаті й пізнанні нашого Господа і Спасителя Ісуса Христа. Йому слава і нині, й у день вічний! Амінь» (2 Петра 3:11–12, 17–18).

17:21 аУ NU-тексті – *там або тут*.

17:23 аУ NU-тексті – *там або тут*.

17:36 аNU-текст і М-текст опускають вірш 36.

18:20 аВихід 20:12–16; Второзаконня 5:16–20

19:5 аNU-текст опускає *побачив його*.

[18:35–43] *Дивіться коментарі до Матвія 20:29–34.*

19:13 а*Міна* (гр. *мна*, євр. *міна*) була еквівалентом тримісячного заробітку.

[19:28–36] На думку багатьох скептиків, Матвій неправильно зрозумів пророцтво Захарії про те, що Месія в'їде в Єрусалим на ослі, і його розповідь про цю подію суперечить тому, що написали про це Марк, Лука та Іван. За оповіданням Матвія, Ісус сказав Своїм учням привести і ослицю, і осля (Матвія 21:1–9). Скептики швидко вказують на те, що інші автори Євангелій згадують лише про «осля», яке привели учні і на якому потім їхав Ісус. Лука записав, що Ісус сказав двом учням, що вони знайдуть «прив'язане **осля**, на яке ніхто з людей ніколи не сідав» (19:30). Потім учні відв'язали «осля» й накинули на нього свою одіж (Луки 19:29–38, див. також Марка 11:4, 7 та Івана 12:12–16). А розповідь Матвія нібито суперечить іншим трьом оповіданням, оскільки він згадує ослицю та осля, тоді як інші три автори згадують лише осля.

Щоб узгодити ці розповіді між собою та показати, що протиріччя насправді не існує, спершу зауважте, що ні Марк, ні Лука, ні Іван не зазначили, що до Ісуса привели **лише одного** осла або що **лише один** осел подорожував до Єрусалиму з Ісусом. Автори Євангелій просто згадали про одного осла (осля). Вони ніколи не заперечували, що була ще й ослиця (мати того осля). Те, що Марк, Лука та Іван згадують про одне осля, не означає, що їх не могло бути двоє. Якщо до вас додому в четвер увечері прийшли двоє друзів, Джо і Боб, а наступного дня на роботі ви розповіли колезі, що Джо був у вас у гостях в четвер (і з якоїсь причини ви не згадали про Боба), чи означає це, що ви збрехали? Звісно ні. Ви просто сказали, що Джо був у вас вдома. Так само, коли Марк, Лука та Іван написали, що до Ісуса привели осля, Матвій лише доповнив те, що записали інші автори.

Розгляньмо інші частини історії, які були доповнені одним або декількома авторами синоптичних Євангелій.

• У той час як Матвій записав, що Ісус із учнями пішли до Витфагії, Марк і Лука зазначили як Витфагію, так і Витанію.

• Марк і Лука вказали, що на осля, якого вони привели до Христа, ніколи ніхто не сідав. Матвій опускає цю інформацію.

• Матвій був єдиним автором Євангелія, який включив до свого оповідання пророцтво Захарії.

• Марк і Лука включили до оповідань питання, яке власники осляти поставили учням, коли вони пішли взяти його для Ісуса. Матвій не включив цю інформацію у своє оповідання.

Як бачимо, протягом цієї історії (і решти Євангелій, якщо на те пішло), автори послідовно доповнювали розповіді один одного. Такого доповнення слід очікувати лише від незалежних авторів, деякі з яких були очевидцями цих подій. Цілком імовірно, що Матвій був більш конкретним у зазначенні кількості ослів, оскільки міг бути очевидцем в'їзду Ісуса в Єрусалим. (Майте на увазі, що Матвій був одним із дванадцяти апостолів, а Марк і Лука – ні).

По-друге, щодо звинувачення Матвія в тому, що він нібито неправильно зрозумів пророцтво Захарії й тому написав не про одного, а про двох ослів, перш за все слід зазначити, що в пророцтві Захарії насправді згадуються два осли (хоча Цар в'їхав у Єрусалим лише на одному). Пророк написав: «Ось твій цар приходить до тебе… він лагідний, – їздить на молодому жереб'яті і осляті, сині ослиці» (Захарії 9:9). У цьому вірші Захарія використав єврейську поетичну паралельність (врівноваження думок у послідовних поетичних рядках). Терміни **жереб'я**, **осля** та **син ослиці** вказують на одну й ту саму тварину – молодого осла, на якому Цар (Ісус) мав їхати верхи до Єрусалиму (Марка 11:7). Цікаво, що хоча те осля мало дуже важливе значення, Захарія

також зазначив, що воно було «сином ослиці». Можна було б припустити, що Захарія просто стверджував очевидне, коли згадував про існування матері осляти. Однак, якщо взяти до уваги розповідь Матвія про цю подію, в ній висвітлюється та «невловима» ослиця з пророцтва Захарії (9:9). І осля, і ослицю привели до Христа на Оливну гору, і вони обидва здійснили подорож до Єрусалиму. Оскільки на осляті ніколи не їздили верхи і навіть не сиділи на ньому (як стверджують Марк і Лука), його залежність від матері цілком зрозуміла (як і натякає Матвій). Подорож до Єрусалиму посеред безлічі людей, які з усіх боків оточували Ісуса та ослів (Матвія 21:8–9), очевидно, була б набагато легшою для осляти, якби його матір-ослицю вели поруч тією самою дорогою.

Головним аспектом проблеми, яку скептики вбачають в оповіданнях євангелістів про в'їзд Ісуса в Єрусалим, є те, як Він міг їхати на двох ослах одночасно. Оскільки в Матвія 21:7 сказано: «…привели ослицю та осля, поклали на них одяг, і **Він сів на них**», дехто дійшов висновку, що Матвій мав на меті представити Ісуса таким собі трюкачем, який прямує до Єрусалиму більше як блазень, ніж цар. Такі міркування абсурдні. Матвій міг мати на увазі, що Ісус їхав верхи на осляті, а ослиця йшла поряд з ними. Замість того щоб сказати: «Він їхав на одному ослі, а іншого вів із Собою», автор просто написав, що Він «на них» в'їхав у Єрусалим. Якби власник коней сказав своїй дружині, що він щойно приїхав на конях додому з сусіднього міста, ніхто б не звинуватив його в тому, що він буквально їхав на обох конях одночасно. Він просто повідомив свою дружину, що приїхав додому на одному коні, а інший біг поруч або позаду нього.

Друге можливе вирішення цієї «проблеми» полягає в тому, що Ісус дійсно їздив верхи на **обох** ослах, але в **різний** час. Незважаючи на те, що комусь ця можливість здається малоймовірною, ні пророцтво Захарії, ні євангельські оповідання не виключають цього. Можливо, тріумфальна хода, що почалася на південно-східному схилі Оливної гори поблизу Витфагії та Витанії виявилася надто виснажливою для осляти. Захарія провістив, що Ісус поїде верхи на осляті (9:9), що Він і зробив. Він також легко міг проїхати частину шляху на ослиці.

Можливо, більш вірогідною відповіддю на запитання, як Ісус міг сидіти «на них» (ослах) під час Своєї подорожі до Єрусалиму є те, що в другому випадку слова «на них» в Матвія 21:7 можуть взагалі не стосуватися ослів. Знавець грецької мови А.Т. Робертсон вважав, що друге «на них» (грецьке *аутон*) відноситься до **одягу**, який учні поклали на ослів, а не до самих ослів. Коментуючи Матвія 21:7, він сказав: «Одяг, який поклали на тварин, був верхнім одягом (*хуматія*). Ісус "сів" (*епікатісен*) на одяг»[36]. Але скептики відкидають таке тлумачення. Коли в кінці Матвія 21:7 вони читають слова «на них», вони вважають, що вони відноситься до попереднього «них» (тобто ослів). Критики також звертаються до інших синоптичних оповідань (де Ісус сидів на «ньому» – осляті) і роблять висновок, що Матвій, як Марк і Лука, безперечно мав на увазі, що Ісус сидів на ослах, а не лише на одежі учнів (яка була **на** ослах). Однак критики не беруть до уваги, що в грецькій мові порядок слів у Матвія відрізняється від порядку слів у Марка та Луки. У той час як в оповіданнях Марка і Луки учні **поклали свій одяг на осля**, порядок слів у Матвія такий: «**вони поклали на ослів одяг**». В Новому перекладі Біблії українською (НПУ) надано більш буквальний переклад цього вірша. Там зазначено, що учні «привели ослицю й осля, **поклали на них свій одяг**, і Він сів верхи». Коли Матвій писав, що Ісус сів «на них», він вповні міг мати на увазі, що це «їх» стосується одягу, а не ослів. Якщо одяг учнів було покладено на обох ослів (як і вказав Матвій), а потім Ісус сів на осля, можна було б логічно зробити висновок, що Ісус сів на одяг (який був покладений на осля).

Одним із основоположних принципів майже будь-якого дослідження чи розслідування є принцип «невинний, доки вину не буде доведено». Будь-яку особу чи історичний документ слід вважати внутрішньо послідовними, доки не буде переконливо і остаточно доведено, що вони суперечливі. Цього підходу дотримувалися при розгляді літературних творів впродовж історії, і він є досі прийнятий у більшості сфер життя. Загальноприйнятим способом критики будь-якого стародавнього твору є припущення про невинуватість, а не провину. Якщо ми віримо, що Біблія невинна, доки не буде доведено її вину, тоді будь-якої **можливої** відповіді має бути достатньо, щоб зняти звинувачення в помилці. (Однак цей принцип передбачає надання не **будь-якої** відповіді взагалі, а будь-якої **можливої** відповіді). Коли при вивченні Біблії деякі уривки можуть видатися суперечливими на перший погляд, не обов'язково знаходити точні пояснення, щоб показати їх істинність. Потрібно лише показати **можливий варіант** узгодження між уривками,

які здаються суперечливими, щоби зняти тиск звинувачень у наявності протирічь. За цим принципом відбувається судочинство, трактування різноманітних історичних творів, а також вирішуються повсякденні ситуації. Тому буде справедливо, якщо ми застосуємо такий саме принцип і до Біблії, вичерпавши пошуки можливої гармонії між уривками, перш ніж оголосити одну чи більше розповідей неправдивими.

[19:30–35] *Дивіться коментарі до Матвія 21:2–3.*

19:38 aПсалом 117:26

19:45 aNU-текст опускає *в ньому й купували.*

19:46 aІсаї 56:7

bЄремії 7:11

20:5 aNU-текст і M-текст опускають *ж.*

20:17 aПсалом 117:22

20:19 aУ M-тексті – *але вони боялися.*

20:23 aNU-текст опускає *Чому Мене спокушаєте?*

20:30 aУ NU-тексті вірш 30 закінчується тут.

20:31 aУ NU-тексті і M-тексті – *всі сім також не залишили дітей.*

20:37 aВихід 3:6, 15

[20:41 і далі] *Дивіться коментарі до Матвія 22:41–46.*

20:43 aПсалом 109:1

21:4 aNU-текст опускає *Богові.*

[21:5 і далі] *Докладне обговорення цього уривку дивіться у коментарях до Матвія 24.*

[22:7] Відповідно до оповідань Матвія, Марка та Луки, напередодні Свого розп'яття Ісус послав учнів приготувати пасхальну вечерю та заколоти пасхальне ягня. Вони зазначають, що це було зроблено «першого дня Опрісноків», тобто 14 нісана за єврейським календарем, за день до розп'яття Ісуса (Матвія 26:17; Марка 14:12; Луки 22:7), що вказує на те, що їжа була приготовлена в четвер. Відповідно до закону Мойсея, Ісус з'їв пасхальну трапезу того вечора – в сучасному розумінні це була ніч четверга, а для євреїв – початок п'ятниці (єврейський день починався із заходом сонця). Розп'яття Ісуса відбулося пізніше у п'ятницю (**той самий день**, коли євреї споживали першу пасхальну трапезу), перед початком єврейської суботи у п'ятницю ввечері. [Примітка: хоча деякі вважають, що розп'яття, а отже, і пасхальна трапеза, відбулися раніше на тому тижні, тексти Марка 15:42, Луки 23:54 і Матвія 27:62 вказують, що розп'яття відбулося в п'ятницю, «яка є перед суботою», і Ісус помер, коли «надходила субота». З синоптичних оповідань стає зрозуміло, що Ісуса заарештували напередодні ввечері (тобто, у четвер увечері), коли Ісус був у Гетсиманському саду одразу після останньої вечері з учнями. Воскресіння відбулося в неділю, через «три дні», згідно з єврейською ідіоматичною хронологією часу. Дивіться коментарі до Марка 9:30–32].

Однак на перший погляд здається, ніби Іван вказує на те, що розп'яття Ісуса відбулося **до початку Пасхи** (Івана 13:1; 18:28; 19:14). Чи це випадок невідповідності в Біблії? По-перше, треба згадати приписи закону Мойсея щодо святкування Пасхи. Для того щоб бути нашим безгрішним (Євреїв 4:15) і бездоганним пасхальним ягням (1 Коринтян 5:7), Ісус мав досконало дотримуватися закону Мойсея. Якщо Він порушив цей закон щодо правильного святкування Пасхи, наша надія марна. Пасхальне ягня слід було заколоти на заході сонця увечері 14-го дня нісана, першого місяця єврейського календаря (Єзекіїла 45:21). Ягня слід було з'їсти тієї ж ночі з прісним хлібом (Вихід 12:6–8; Числа 28:16-17; Левіт 23:5–7), не залишаючи нічого до ранку – спаливши всі залишки (Вихід 12:10). Прісний хліб слід було їсти щодня до вечора 21-го дня місяця (Вихід 12:18). Протягом цього тижня в ізраїльському домі навіть не повинно було бути квасного хліба, інакше цих людей треба було «вигубити з ізраїльської громади» (Вихід 12:19).

Фразування Матвія, Марка та Луки майже не залишають сумнівів у тому, що апостоли закололи пасхальне ягня в четвер після обіду, тобто 14-го нісана, і що Ісус одразу з'їв пасхальну вечерю того ж вечора (уже 15-го нісана) відповідно до закону Мойсея (Матвія 26:17–21; Марка

14:12, 16–18; Луки 22:7–9). Очевидна розбіжність виникає при порівнянні різних віршів в Євангелії від Івана.

В Івана 13:1–2 сказано: «**Перед** святом Пасхи Ісус, знаючи, що настала Його година перейти з цього світу до Отця, виявив любов до Своїх, – тих, які у світі, – до кінця полюбив їх. **Під час вечері**, як диявол уже вкинув у серце Юди Іскаріотського, *сина* Симона, видати Його…». Пряме прочитання цього уривка залишає враження, що остання вечеря, яку учні їли разом з Ісусом, була не пасхальною трапезою, а вечерею «перед святом Пасхи», ніби святкування Пасхи почалося наступного дня. Це суперечило б чітким твердженням у синоптичних Євангеліях і означало б, що або остання вечеря насправді не була пасхальною трапезою, або що Ісус святкував Пасху раніше – в інший день, ніж було наказано Богом. По правді кажучи, уявне протиріччя в цьому випадку легко розвіяти, якщо зрозуміти, що фраза «під час вечері» правильно перекладена:

• поки «подавали їжу» (NIV), «готували... або продовжували»[37] (Івана 13:2) або

• «поки вони вечеряли»[38] або

• «поки готувалася вечеря, або Він був на вечері»[39].

У контексті оповідання перший вірш Івана 13 є перехідним і служить підсумком і завершенням попередньої частини оповіді Івана (про події, що відбулися «перед святом Пасхи»), та підводить до наступного критичного розділу його Євангелія, який охоплює наступні сім розділів (цілу третину), оповідаючи про останні події життя Ісуса. З другого вірша починається нова розповідь про пасхальні події, які почалися «під час» пасхальної вечері. Незалежний переклад шановного вченого-біблеїста Г'юго Маккорда передає картину, зображену Іваном: «Перед святом Пасхи Ісус знав, що настав час Йому покинути цей світ і піти до Отця. Він полюбив своїх у світі, і полюбив їх до кінця. [Вірш 2:] Під час вечері (оскільки диявол уже вклав у серце Юди Іскаріота, Симонового сина, зрадити Його)…» (Івана 13:1–2)[40]. Зверніть увагу на природний контраст, який Іван робить між словами «перед» і «під час» щодо цієї важливої вечері.

Але як щодо Івана 18:28? «А Ісуса повели від Каяфи у преторій. Був уже ранок, тому вони не ввійшли до преторію, щоб не опоганитися, але щоб *могли* їсти пасху». Схоже, цей вірш вказує на те, що євреї ще не їли пасхальної трапези, що знову залишає враження, що або святкування Пасхи ще не почалося, або що євреї не встигли з'їсти її в належний час, що дуже малоймовірно. Однак ближчий погляд на те, як слово «Пасха» вживається в Біблії, і особливо Іваном, проливає світло на цей уривок. Робертсон зазначає, що

> зовсім не певно, що фраза «їсти Пасху» означає просто пасхальну вечерю... Слово «Пасха» вживається в Новому Заповіті в трьох значеннях: пасхальна вечеря, пасхальне ягня або свято Пасхи. Окрім цього випадку, це слово вживається в Євангелії від Івана вісім разів, і в кожному разі мається на увазі саме свято Пасхи. Таким чином, ми можемо справедливо зробити висновок, що саме використання цього слова Іваном, а не авторами синоптичних Євангелій, повинно визначати його значення[41].

Згадаймо, що свято Пасхи тривало сім днів, а не лише одну ніч, коли треба було заколоти та з'їсти ягня (Вихід 12:6–20). Пасхальний тиждень розпочався напередодні ввечері святковою трапезою, за якою слідували трапези в наступні дні. Тому євреї не хотіли осквернитися перед наступною трапезою пасхального тижня.

Далі, вірш, який викликає, мабуть, найбільше критики щодо біблійної розповіді про день розп'яття, це Івана 19:14. Перед самим розп'яттям, після бичування Ісуса і знущань римських воїнів над Ним, Пилат знову вивів Ісуса до євреїв. «Був то ж день Приготовлення Пасхи, година була близько шостої. І він каже юдеям: Ось ваш Цар!» (переклад І. Огієнка). Дехто стверджує, що день приготування до Пасхи має означати день перед святом, коли було забито пасхального ягня. Знову ж таки, це означало б, що вечеря, яку Ісус їв напередодні ввечері зі Своїми учнями, насправді не була пасхальною трапезою, таким чином вказуючи на те, що існує розбіжність між оповіданням Івана та іншими Євангеліями.

Однак фраза «день Приготовлення Пасхи» стосується дня приготування до суботи, який припадає на п'ятницю пасхального тижня. Матвій, Марк і Лука, які чітко зазначають, що Ісуса

було схоплено і розп’ято **після** пасхальної трапези, також стверджують, що днем розп’яття Ісуса був «день Приготування». Вони просто пояснюють у контексті, що застосовують цей опис до дня приготування до суботи (Матвія 27:62). Відразу після смерті Ісуса Лука поєднує день Приготування з суботою, зазначивши: «День той був Приготування, і наставала субота» (Луки 23:54, переклад І. Огієнка). Марк іще чіткіше визначає вживання цього слова: «А коли настав вечір, через те, що було Приготовлення, цебто перед суботою» (15:42, переклад І. Огієнка). Робертсон зазначає, що Іван також використовував «день Приготування» у поєднанні з суботою. «Іван так вживає це слово в двох інших уривках (19:31, 42), і в обох ідеться про поспішність дій під час Приготування, тому що наближалася субота»[42].

Біблеїст Глісон Арчер зауважує, що в першому столітті слово, перекладене як «Приготування» (*параскеві*), було справжнім словом на позначення п’ятниці. «До першого століття нашої ери слово *параскеві* стало формальним терміном для "п’ятниці", оскільки кожна п’ятниця була днем приготування до суботи, тобто шабату. У сучасній грецькій мові "п’ятниця" означає *параскеві*… [Т]е, що можна було б перекласти буквально як "Приготування до Пасхи", у цьому контексті має бути перекладено як "п’ятниця пасхального тижня"»[43]. Переклад Івана 19:14 в Новій міжнародній версії Біблії допомагає усунути плутанину: «Був день приготування Пасхального тижня, близько шостої години». Тож Іван не суперечить синоптичним Євангеліям щодо дня розп’яття Ісуса.

Таким чином, як завжди буває, текст, який на перший погляд суперечить іншому біблійному тексту, насправді цілком з ним узгоджується. Дивовижно, але при подальшому вивченні та справедливому розгляді виявляється, що уявні протиріччя, висунуті проти Біблії, насправді надають ще більше доказів того, що внутрішня узгодженість Біблії є не інакше як надприродною.

22:31 aNU-текст опускає *Сказав же Господь*.

22:37 aIcaї 53:12

22:44 aУ NU-тексті вірші 43 і 44 поміщені в дужки через їх відсутність в оригінальному тексті.

[22:44] У цьому вірші ми читаємо, що піт Ісуса став «як краплини крові, що капали на землю». На цю особливість Христових страждань вказує лише Лука, який за фахом був лікарем. Його твори – Євангеліє та Дії апостолів – свідчать про близьке знайомство з фаховою мовою грецьких медичних шкіл Малої Азії. З чотирьох авторів Євангелій лише Лука назвав страждання Ісуса агонією («великою тривогою»). Лише Лука говорив про піт Ісуса (*ідрос*), вживаючи розповсюджений медичний термін. І лише Лука зазначив, що піт Ісуса містив великі краплі крові (*тромбой хайматос*) – захворювання, про яке згадували Арістотель і Теофраст[44]. Грецький термін *тромбой* (від якого походять знайомі нам слова тромб, тромбін тощо) позначає згустки крові[45].

Грецьке слово *хосей* (як) стосується стану, а не порівняння, як зауважив грецький філолог Генрі Алфорд:

> Намір євангеліста, очевидно, полягав у бажанні передати ідею, що піт був (не здавався, а був) як краплі крові; – тобто, був кольору крові, – бо так я розумію слово *хосей*, як просто відмінність крапель, сильно забарвлених кров’ю, від суто крові… Припустити, що лише здавалося, ніби піт був з краплями крові (чому б не з краплями чогось іншого? А якщо з кров’ю, то звідки?), означає звести нанівець силу речення та зробити вставку слова *хайматос* не лише зайвою, але й абсурдною[46].

Тож, цілком обґрунтовано можна зробити висновок, що термінологію, використану автором Євангелія для позначення важкого душевного страждання, яке зазнав Ісус, слід було сприймати буквально, тобто, що піт Ісуса став кривавим.

Ретельне дослідження медичної літератури показує, що такий стан, хоч і рідко, але зустрічається у людей. Цей стан, який зазвичай називають *гематидрозом* або *гемогідрозом*[47], призводить до виділення крові або кров’яного пігменту з потом. В умовах сильного емоційного стресу крихітні капіляри в потових залозах можуть лопатися[48], у результаті чого кров змішується

з потом. Наприкінці XX століття було вивчено 76 випадків *гематидрозу* та розподілено за категоріями відповідно до причин, які його викликають; «гострий страх і інтенсивне розумове міркування були найчастішими такими причинами»[49].

Очевидно, що ще до того, як Ісус витерпів муки хреста, Він уже зазнав страждань значно сильніших, ніж більшість із нас коли-небудь зазнає. Його проникливе усвідомлення огидної природи гріха, його руйнівних і смертоносних наслідків, смутку і болю, які він завдає, а також крайніх заходів, необхідних для його подолання, робить страждання Христа недосяжними для розуміння.

22:64 аУ NU-тексті – *і, зав'язавши Йому очі, запитували Його*.

22:68 aNU-текст опускає *Мені й не відпустите Мене.*

[22:60–61] *Дивіться коментарі до Марка 14:30.*

[23:1] Мало хто з тих, хто читав новозавітні розповіді про суд над Ісусом, можуть забути ім'я Понтія Пилата. Усі чотири Євангелія згадують про нього. Його допит Ісуса, на вимогу натовпу євреїв, є однією з найбільш пам'ятних сцен у житті Ісуса. Щонайменше три рази цей римський правитель проголошував, що не знайшов жодної провини в Ісусі (Івана 18:38; 19:4, 6). Однак, бажаючи заспокоїти оскаженілих євреїв, Пилат умив руки, тим самим урочисто засвідчуючи свою невинність у пролитті крові Христа, а потім віддав Сина Божого на бичування та розп'яття.

Яку інформацію про Пилата можна знайти у світській історії? Протягом приблизно 2000 років деякі згадки про Пилата були знайдені в творах Йосипа Флавія і Тацита. Згідно письмових записів про його життя, він був римським правителем Юдеї з 26 по 36 роки н.е. Він був дуже імпульсивною, часто жорстокою людиною. У біблійних оповіданнях навіть згадується, що Пилат убив деяких галилейців, коли вони приносили жертви (Луки 13:1). Однак, окрім випадкових згадок про Пилата в деяких письмових джерелах, не було знайдено написів чи інших пам'яток, які б задокументували його життя.

Так було до 1961 року, коли Пилат перейшов від постаті, відомої виключно з античної літератури, до постаті, засвідченої археологією. Штаб-квартира римських чиновників, які управляли Юдею за часів Ісуса, швидше за все, знаходилася в стародавньому місті Кесарія, як видно з двох згадок Йосипа Флавія про військову та політичну діяльність Пилата в цьому місті[50]. У Кесарії знаходився й великий римський театр, розкопки якого група археологів, спонсорованих Італією, розпочала в 1959 році. Через два роки, в 1961 році, було знайдено скельну плиту розміром 60×90см, яка була використана «для будівництва майданчика між сходинками в ряді місць, зарезервованих для почесних гостей»[51]. Проте напис латиною на камені доводив, що спочатку ця плита не була призначена для використання при будівництві театру. На тому камені археологи знайшли залишок від напису імені Понтія Пилата. Весь напис нерозбірливий, але щодо імені Пилата Фінеган зауважив: «Ім'я Понтія Пилата розпізнається безпомилково і має велике значення як перша епіграфічна документація про Понтія Пилата, який правив Юдеєю у 26–36 роках н.е. згідно загальноприйнятих дат»[52]. Про що йшлося в повному написі, достеменно невідомо, але вчені загалом погоджуються в тому, що спочатку цей камінь міг бути частиною храму чи святині, присвяченої римському імператору Тиберію[53]. Більш переконливий доказ точності оповідання Нового Заповіту буде важко знайти. Ця кам'яна плита, тепер відома як «Напис Пилата», засвідчує, що Пилат був римським правителем Юдеї, і навіть використовує його більш повний титул, який міститься в Луки 3:1.

23:15 аУ NU-тексті – *адже він повернув Його нам*.

23:17 aNU-текст опускає вірш 17.

23:23 aNU-текст опускає *та первосвящеників.*

23:30 aОсії 10:8

23:34 aNU-текст поміщає перше речення в дужки як пізніше додавання.

23:38 aNU-текст опускає *зроблений грецьким, латинським та єврейським письмом*.

[23:39] Дивіться коментарі до Матвія 27:44.

[23:43] У всьому Новому Заповіті ми бачимо, що хрещення було ключовим елементом у Божому плані спасіння людей згідно з новим законом Христа (див. стор. 16 коментарів до Івана)[54]. Проте багато хто стверджує, що хрещення не може бути частиною нового завіту Христа, оскільки «розбійник на хресті не був хрещений». За їхніми міркуваннями, оскільки на той момент, коли Ісус сказав йому: «Сьогодні ти будеш зі Мною в раю» (Луки 23:43), розбійник був на хресті, і отже, був врятований Христом без хрещення. Як сказав з цього приводу один відомий проповідник, «не було води в радіусі 10 кілометрів від хреста».

Зверніть увагу на два важливі моменти. По-перше, той розбійник цілком міг бути охрещеним ще до того, як його розп'яли на хресті. Це припущення, що він не був охрещеним, але в Біблії цього не сказано. Натомість значні біблійні докази вказують на те, що він цілком міг бути охрещеним (Матвія 3:5–6; Марка 1:4–5; Луки 3:21; 7:29–30). Немає жодного способу дізнатися, що він не був охрещений, і тому цей розбійник не може бути прикладом того, хто був «врятований без хрещення», якщо не можна довести, що він не був охрещений.

Якщо ж він справді був охрещений, то ймовірно хрещенням, яке проповідував Іван Хреститель. Іванове хрещення було тимчасовим, однак навіть воно було «для прощення гріхів» (Марка 1:4) і, отже, було необхідним для спасіння тих, на кого воно було спрямоване. Хрещення Івана, як і те, яке проводив Ісус, коли був на землі (Івана 3:22, 26; 4:1–2), було унікальним і тимчасовим. Воно було призначене лише для євреїв, і лише тих, які населяли околиці Єрусалиму та Юдеї. Воно мало на меті підготувати єврейський народ до приходу Месії. Але хрещення Івана не слід плутати з новозавітним хрещенням, яке призначено для всіх і яке набуло чинності лише після хреста Христа. Якщо розбійник був євреєм і вже був хрещений Івановим хрещенням (або тим, що проводив Ісус, див. Івана 4:1–2), йому не було б потреби христитися повторно. Йому просто потрібно було покаятися у своїх злочинах після хрещення і визнати свої гріхи, що він і зробив, на що прямо вказує текст.

По-друге, і найважливіше, справжня проблема стосується надзвичайно важливої особливості тлумачення Біблії. Вона настільки важлива, що якщо її не зрозуміти, то розібратися в біблійному вченні, щоб дійти правильних висновків, буде неможливо. На цей принцип звернув увагу Павло, коли заохочував Тимофія «вірно навчати науки правди» (2 Тимофію 2:15, переклад І. Огієнка). Іншими словами, якщо вважати, що вся Біблія – всі 66 книг – напряму та в рівній мірі стосується всіх людей без розбору, то всі спроби гармонізувати Боже Слово будуть безнадійними та марними. Наприклад, якщо хтось прочитає в Буття 6 про Божий наказ Ною побудувати ковчег, але не матиме достатньо знань, щоб визначити, чи ці вказівки якось стосуються його, він зрештою побудує свій власний човен, весь час думаючи, що Бог цього від нього хотів! Біблія сповнена наказів, інструкцій і вимог, які не призначені для виконання людьми, які живуть сьогодні. Чи Бог забороняє нам з вами їсти плоди з певного дерева (Буття 2:17; 3:3)? Чи нам наказано спакувати речі й залишити свою батьківщину, як Авраму (Буття 12:1)?

Вся Біблія стосується всього людського роду. Однак потрібно уважно та старанно вивчати її, для того щоб визначити, як саме. Потрібне розуміння різниці між застосуванням біблійних принципів і конкретними деталями. Отже, ось головний аспект, який стосується важливості випадка з розбійником на хресті: починаючи від створення світу, усі люди підкорялися Божим законам, які були дані їм у той час. Дослідники Біблії зазвичай називають цей період патріархальним. Протягом цього періоду, який тривав приблизно від створення до хреста, не-євреї підпорядковувалися законам, які Бог передав їм через батьків (патріархів) сімейних кланів (Євреїв 11:1). Приблизно в 1500 році до н.е. Бог вивів кровних нащадків Авраама з єгипетської неволі, привів їх у Синайську пустелю і дав їм власний кодекс законів (закон Мойсея). Відтоді євреї підпорядковувалися тому закону, поки він також не був скасований хрестом Христа. Ці факти підтверджують наступні уривки: Матвія 27:51; Римлян 2:12–16; Галатів 3:7–29; Ефесян 2:11–22; Колосян 2:11–17. А сама суть справи викладена в Євреїв 9:15–17.

Коли хтось «вірно навчає науки правди», він бачить, що за біблійним вченням, коли Христос помер на хресті, закон Мойсея добіг свого кінця, а невдовзі після цього – і патріархальний закон. У той момент усі люди на планеті стали підвладними закону Христа (Галатів 6:2). Закон Христа

складається виключно з інформації, яка мала набути чинності після смерті Христа. Він містить деякі аспекти вчення Ісуса та Його учнів під час земного життя Ісуса. Але щоб визначити, як сьогодні можна отримати спасіння, треба звернутися до 2-го розділу Книги Дії та решти книг Нового Заповіту (особливо до Книги Дії). Починаючи з подій, викладених у Дії 2, новий завіт Христа набув чинності, і кожна людина, яка правильно відреагувала на проповідь євангелія, приймала водне хрещення для отримання прощення гріхів кров'ю Христа. Звісно, не завжди згадується кожна подробиця навернення тієї чи іншої людини, але уважне читання Книги Дії переконливо демонструє, що водне хрещення – повним зануренням у воду – було необхідною умовою для прощення гріхів, поряд із вірою, покаянням і визнанням божественності Христа (Дії 2:38, 41; 8:12, 13, 16, 36–38; 9:18; 10:47–48; 16:15, 33; 18:8: 19:5; 22:16). Розбійник не підлягав наказу хреститися в смерть Христа (Римлян 6:3–4) за новим завітом, так само як Мойсей, Авраам або Давид. Усі вони жили до хреста Христова й за різними законами. Вони не могли хреститися в смерть Христа, тому що Він тоді ще не помер! Заснування Церкви Христа та започаткування християнської релігії відбулося лише після смерті Христа, у день П'ятидесятниці приблизно 30 року нашої ери в Єрусалимі (Дії 2). Чесна і точна оцінка біблійних даних змушує нас зробити висновок, що розбійник на хресті не є відповідним прикладом того, як люди повинні спасатися по цей бік хреста.

23:44 aNU-текст додає *вже*.
23:46 аПсалом 30:6

[23:44–46] Порівнюючи розповідь Матвія про розрив храмової завіси з розповіддю Луки, деякі вбачають між ними протиріччя. На їхню думку, у Луки зазначено, що завіса розірвалася до смерті Ісуса, тоді як у Матвія написано, що вона розірвалася після Його смерті (27:50–51; пор. Марка 15:37–38).

То чи в тексті оповідань Матвія або Луки сказано, коли розідралася завіса в храмі – «до» чи «після» смерті Ісуса? Лука дійсно згадує про розривання завіси до того, як записав, що Ісус помер, а Матвій згадує цей факт після запису про Його смерть, але жоден з них не зробив прямих заяв, які б вказували, коли саме розірвалася завіса. Але просто тому, що в розповіді одного автора євангельського оповідання про якусь подію написано не в тій послідовності, як у іншого автора, це не означає, що той чи інший автор намагається встановити хронологічну послідовність цих подій. Якщо скептики не можуть знайти в текстах обох авторів заяви про те, що вони записали ці події саме в тому порядку, в якому вони відбулися, тоді не можна заявляти про несумісність цих двох уривків.

Розглянемо «список справ», який багато хто з нас складає щодня або щотижня. Якби хтось подивився на перелік тих справ, які ви позначили як виконані, але вони були записані не в тому порядку, у якому ви їх виконали, чи були б ви винними в обмані (самого себе чи когось)? Ні. Уявіть також, що одного дня чоловік повернувся додому після роботи і розповів своїм дітям про те, що він робив на роботі. Потім він розповів те саме і своїй дружині, тільки в дещо іншому порядку. Чи матимуть його діти право звинуватити його в брехні, якщо почують цю другу розповідь? Звісно ні. Єдиною підставою для правомірного звинувачення його в брехні була б його заява дітям і дружині, що кожна подія, про яку він їм розповів, відбувалася в тому порядку, в якому він їх згадував.

Єдиний спосіб скептикам довести, що Матвія 27:50–51 суперечить Луки 23:44–46 – це змога довести, що обидва автори стверджували, що записали усі ці події строго в тому порядку, в якому вони відбувалися. А оскільки вони не можуть довести таку передбачувану хронологію, то виходить, що вони просто висунули чергове **голослівне** та **не доведене** звинувачення в «протиріччі». Дійсно, трохи здорового глузду виявляється дуже корисним під час вивчення Біблії.

24:1 aNU-текст опускає *і ще деякі жінки з ними*.
24:12 aNU-текст опускає *яке лежало*.

УЗГОДЖЕННЯ РОЗПОВІДЕЙ ПРО ВОСКРЕСІННЯ

Скептики часто заявляють про безліч суперечностей, які нібито існують між розповідями Матвія, Марка, Луки та Івана про воскресіння Ісуса. Ці заяви виявляються безпідставними, коли ми розглянемо кілька принципів, які допомагають пролити світло на цю ситуацію.

Варто зрозуміти, чому Бог вважав за потрібне включити в Новий Заповіт чотири різні розповіді про воскресіння. Часто буває так, що коли один біблійний уривок або історія дуже схожі або навіть ідентичні іншим, скептики заявляють, що ці тексти копіюють одне одного. Ідеальним способом уникнути такого звинувачення щодо історії про воскресіння було б надати кілька розповідей про одну подію з різними фактами в кожній історії. Саме це й було зроблено. Дійсно, не можна заперечувати, що розповіді про воскресіння дійшли до нас із різних **незалежних** джерел.

Як тільки ми встановимо, що оповідання різняться між собою, ми повинні з'ясувати, чи є ці відмінності суперечливими. Ретельний аналіз показує, що вони не тільки не суперечать один одному, але й наявні розбіжності – це те, що ми очікували б знайти в незалежних точних розповідях про ті самі події. Давайте розглянемо наступні дві корисні ідеї.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ НЕ СТАНОВИТЬ СУПЕРЕЧНОСТІ

Припустимо, один чоловік розповідає про те, як вони з дружиною ходили за покупками в торговий центр. Чоловік згадує всі чудові місця в торговому центрі, де можна купити мисливське знаряддя та булочки з корицею. А дружина розповідає про той же похід по магазинах, але згадує лише місця, де можна купити одяг. Чи існує між їхніми розповідями протиріччя лише тому, що дружина згадує магазини одягу, а чоловік – лише мисливські товари та булочки з корицею? Ні. Вони просто доповнюють розповіді одне одного, роблячи їх повнішими. Те саме досить часто можна спостерігати і в розповідях про воскресіння.

Наприклад, в Євангелії від Матвія 28:1 написано, що рано в перший день тижня до гробниці Ісуса прийшли «Марія Магдалина й інша Марія». Марк називає Марію Магдалину, Марію, матір Якова, і Саломію (16:1). Лука згадує Марію Магдалину, Іванну, Марію, матір Якова, та «інших з ними» (24:10). А от Іван пише, що рано в неділю гробницю відвідала Марія Магдалина (20:1). Чи суперечать ці різні переліки один одному? Ні, в жодному разі. Вони доповнюють загальний перелік додатковими іменами і тим самим роблять його більш повним. Але вони не суперечать один одному. Якби Іван написав, що «**тільки** Марія Магдалина прийшла до гробниці», або якби Матвій зазначив, що «Марія Магдалина та інша Марія були **єдиними** жінками, які відвідали гробницю», тоді виникло б протиріччя. Але в тому вигляді, в якому ми маємо ці записи, ніяких протиріч немає. Щоб додатково проілюструвати цю тезу, припустимо, що у вас є 10 однодоларових купюр. Хтось

підходить до вас і запитує: «У вас є однодоларова купюра?» Природно, ви відповідаєте ствердно. Припустимо, інша людина запитує: «У вас є п'ять доларів?» і ви знову кажете «так». Ще інша людина запитує: «У вас є десять доларів?» і ви втретє відповідаєте «так». Чи ви кожного разу казали правду? Так. Чи суперечили ваші відповіді одна одній? Ні. Чи були всі три твердження про наявність у вас грошей різними? Так, але вони доповнювали, а не суперечили одне одному.

До цієї дискусії про доповнення інформації можна віднести ангелів, чоловіків і юнаків, згаданих у різних розповідях про воскресіння. З появою «святих вісників» у порожнього гробу Христа виникають дві «проблеми». По-перше, скільки їх було? По-друге, вони були ангелами чи людьми? Оскільки перше питання стосується доповнення, ми розглянемо його спочатку. В Євангелії від Матвія читаємо про «Господнього ангела, який зійшов з неба» і «був його вигляд мов блискавка, а його одяг – білий, мов сніг» (28:2–5). Розповідь Марка представляє дещо іншу картину – «зодягненого в білий одяг юнака, який сидів праворуч» (16:5). Але Лука згадує, що «два мужі стали біля них [жінок] у блискучому одязі» (24:4). І, нарешті, Іван пише про «двох ангелів, які сиділи в білому: один у головах, а один у ногах, де лежало тіло Ісуса» (20:12). Чи суперечить якась із цих розповідей будь-якій іншій щодо **кількості** людей чи ангелів біля гробниці? Беручи до уваги принцип доповнення, відповідь має бути «ні». Хоча ці розповіді досить різні, та вони не суперечать одна одній щодо кількості посланців. Марк не згадує «**лише** юнака», а Лука не зазначає, що було «**рівно** два ангели, не більше, не менше». Чи був біля могили один посланець? Так. Чи могло їх бути там двоє? Так. Тут немає протиріччя.

Друге питання щодо посланців стосується їх природи: вони були ангелами чи людьми? Більшість людей, які знайомі зі Старим Заповітом, з легкістю можуть відповісти на це запитання. У 18 і 19 розділах Книги Буття згадуються троє чоловіків, які прийшли відвідати Авраама та Сарру. Ці чоловіки побули з ними короткий час, а потім двоє з них пішли далі в Содом. Проте в Буття 19:1 чітко сказано, що ці «люди» насправді були ангелами. Але коли чоловіки Содому прийшли, щоб вчинити насильство над цими ангелами, жителі міста запитали: «Де ті **чоловіки**, які ввійшли до тебе вночі?» (Буття 19:5). У цих двох розділах вісники з однаковою точністю називаються як людьми, так і ангелами. Вони виглядали, говорили, ходили і сприймалися як люди. Чи були вони людьми? Так. Чи були вони ангелами? Так.

Для ілюстрації цього моменту припустимо, ви бачите, як на лавку в парку сідає чоловік і знімає з ноги черевик. Потім ви бачите, як він витягнув антену з носка черевика та цифрову панель із підбору. Далі він набрав номер і почав розмовляти з кимось цим «телефоном-черевиком». Якби ви хотіли записати те, що бачили, чи могли б ви зі свідомою точністю сказати, що чоловік набрав номер на своєму черевику? Так. Чи могли б ви сказати, що він набрав номер на своєму телефоні? Дійсно, могли б. Той черевик мав каблук, підошву, носок і все інше, з чого складається взуття, але він був не просто взуттям. Так і посланців біля гробниці було точно описано як чоловіків – у них була голова, що трималася на шиї, яка сиділа на двох плечах; тіло з руками та ногами тощо. Таким чином, вони були чоловіками, але й набагато більше, ніж чоловіками, тому їх так само свідомо точно описували і як ангелів, святих посланців Бога, які мали передати послання певним людям. Беручи до уваги той факт, що в Старому Заповіті для опису ангелів часто використовується термін «люди», досить легко показати, що не існує жодних суперечностей щодо природи цих посланців.

ПЕРСПЕКТИВА ГРАЄ СВОЮ РОЛЬ

Те, що ми продовжуємо бачити в незалежних розповідях про воскресіння, не є протиріччям, а просто різницею в перспективі. Наприклад, у чоловіка є картка розміром 10×15 см, яка з одного боку суцільно червона, а з іншого – суцільно біла. Припустимо, що під час лекції він попросив усіх чоловіків заплющити очі, показав жінкам в аудиторії червоний бік картки, а потім попросив їх записати те, що вони побачили. Далі він попросив усіх жінок заплющити очі, показав чоловікам білий бік картки і попросив їх записати те, що вони побачили. Одна група побачила червону картку, а інша група побачила білу картку. При порівнянні їх відповіді спочатку здаються суперечливими, але це не так. Причина уявної суперечливості полягає в тому, що дві групи мали різну точку зору або перспективу, оскільки кожна дивилася на відповідний бік картки. Перспектива відіграє велику роль у повсякденному житті. Подібно до того, як жодні два

свідки ніколи не бачать автомобільну аварію однаково, жоден зі свідків воскреслого Ісуса не бачив подій під тим самим кутом, що й інші.

Завдяки цим корисним принципам можна побачити, що велика кількість уявних суперечностей між євангельськими оповідями зумовлена наданням додаткових деталей або викладкою подій з іншої точки зору. Чесне дослідження решти «проблем» показує, що серед оповідань не існує жодної правомірної суперечності – вони різні, але не суперечливі. Крім того, ці відмінності доводять, що між авторами не було змови, а натомість їх оповідання пропонують різноманіття, яке можна було б очікувати від різних осіб, які розповідають про ту саму подію.

24:17 аУ NU-тексті – *ідучи? А вони зупинилися, сумні*.

[24:33–43] Тричі у своєму Євангелії Матвій записав, де Ісус наказав певним учням зустрітися з Ним у Галилеї після Його воскресіння. Під час пасхальної трапези, яку Ісус їв у ніч Своєї зради, Він повідомив Своїм учням: «А після Мого воскресіння Я випереджу вас у Галилеї» (Матвія 26:32). Однак деякі скептики та щирі дослідники Біблії запитують, чому тоді Лука записав, що Ісус зустрівся зі Своїми учнями в Єрусалимі (24:33–43) і наказав їм залишатися там, доки вони «не зодягнуться силою з висоти» (24:49)? Чи розповідь Луки суперечить розповіді Матвія? Де саме Ісус мав намір зустрітися зі Своїми учнями – в Галилеї чи Єрусалимі?

Правда в тому, що Ісус зустрічався зі Своїми учнями в обох місцях, але в різний час. Одна з причин, чому так багато людей вбачають невідповідність між двома або кількома біблійними уривками, є неспроможність визнати, що відмінності не становлять суперечності. Для існування справжнього протиріччя потрібно не лише посилатися на ту саму особу, місце чи річ у тому самому значенні, але й розглядати **той самий період часу**. Якщо людина дивиться на єдині двері в глибині будівлі і каже: «Ці двері зачинені», а потім каже: «Ці двері відчинені», – чи суперечить вона сама собі? Не обов'язково. Можливо, двері були зачинені в один момент, але наступної хвилини їх відчинив сильний порив вітру. Тож час і хронологія є важливими факторами, які слід враховувати при розгляді ймовірних помилок у Біблії.

Ісус зустрічався зі Своїми учнями **як** в Єрусалимі, **так і** в Галилеї, але в різний час. У день Свого воскресіння Він зустрівся з усіма апостолами (крім Хоми) в Єрусалимі, як описали Лука та Іван (Луки 24:33–43; Івана 20:19–25). Оскільки Ісус залишався на землі лише сорок днів після Свого воскресіння (Дії 1:3), десь між цією зустріччю зі Своїми апостолами в Єрусалимі та Його вознесінням більше ніж через п'ять тижнів, Ісус зустрівся з сімома Своїми учнями біля Тиверіадського моря в Галилеї (Івана 21:1–14), а пізніше з усіма одинадцятьма апостолами на горі в Галилеї (Матвія 28:16). В якійсь час після цих зустрічей у Галилеї Ісус із учнями повернулися до Юдеї, де Він і вознісся на небо з Оливної гори поблизу Витанії (Луки 24:50–53; Дії 1:9–12).

Жодна розповідь про явлення Ісуса після воскресіння не суперечить іншій. Навпаки, кожен автор доповнював те, що випустив інший. Ісус міг з'являтися учням кілька разів протягом сорока днів після Свого воскресіння (1 Коринтян 15:1–7), а автори новозавітних оповідань згадували лише більш видатні випадки, щоб підтвердити факт Його воскресіння.

Тим не менш, хтось може запитати, чому в день Свого воскресіння Ісус наказав апостолам «залишатися в Єрусалимі», доки вони «не зодягнуться силою з висоти» (Луки 24:49), якщо Він дійсно хотів зустрітися з ними в Галилеї?» Насправді, це лише припущення, що Ісус зробив цю заяву в самий день Свого воскресіння. Вивчаючи Біблію, потрібно пам'ятати, що для її оповідання хронологія зазвичай не така важлива, як для сучасних творів. Часто (особливо в Євангеліях) автори переходили від однієї теми до іншої, не вказуючи фактичного часу чи точного порядку, у якому відбувалися якісь події (Луки 4:1–3; Матвія 4:1–11). У Луки 24 автор пропустив явлення Ісуса в Галилеї після воскресіння (але про це згадують і Матвій, і Іван). Однак зауважте, що він ніколи не стверджував, що Ісус залишався **лише** в Єрусалимі від дня Свого воскресіння до дня Свого вознесіння на небо.

Згідно Луки 24:1, 13, 21, 29, 33, усі події, описані в перших 43 віршах цього розділу, відбулися в день воскресіння Ісуса. Однак останні чотири вірші Луки 24 (вірші 50–53), відбулися (згідно Луки) більш ніж через п'ять тижнів після цього (Дії 1:1–12). Але як щодо віршів 44–49? Коли були зроблені ці заяви? Ніхто не може знати напевно. Лука не дає жодних орієнтирів (як і в попередніх віршах), що події цього конкретного розділу відбулися «першого дня тижня» (24:1) або на «третій день» після розп'яття Ісуса (24:21). Відомо лише, що події віршів 44–49 відбулися до вознесіння Ісуса на небо (вірші 50–51). Просто тому, що Лука використав грецьку сполучну частку *де* [у перекладі «і»] на початку вірша 44, це не обов'язково вказує на тісний зв'язок між двома сусідніми віршами, а лише на загальне продовження розповіді та короткий виклад того, що сказав Ісус. Незважаючи на те, що багато сучасних читачів припускають, що події, описані в Євангелії від Луки 24:44–49, відбулися того самого дня, коли Ісус воскрес із мертвих, у тексті насправді нічого не говориться про це.

24:40 аДеякі печатні копії Нового Заповіту не містять цього віршу. Він міститься майже в усіх грецьких рукописах.

24:42 аNU-текст опускає *і бджолиного меду*.

24:46 аУ NU-тексті – *написано, що Христос мав постраждати й воскреснути*.

24:49 аNU-текст опускає *Єрусалимі*.

24:53 аNU-текст опускає *хвалячи і*.

bNU-текст опускає *Амінь*.

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ

1. Matthew Henry, *Commentary on the Whole Bible* (Electronic Database: Biblesoft).
2. Jack Lewis (1966), *The Minor Prophets* (Grand Rapids, MI: Baker), стор. 32.
3. E.W.G. Masterman (1956), "Bethlehem," *International Standard Bible Encyclopedia*, ed. James Orr (Grand Rapids, MI: Eerdmans), 1974 reprint, 1:449-450.
4. Diaa Hadid (2009), "First Jesus-era House Found in Nazareth," *MSNBC*, December 22, http://www.msnbc.msn.com/id/34511072/ns/technology_and_science-science/.
5. "Residential Building from the Time of Jesus Exposed in Nazareth" (2009), *Israel Ministry of Foreign Affairs*, 21 December, http://www.mfa.gov.il/MFA/History/Early+History+-+Archaeology/Residential_building_time_Jesus_Nazareth_21-Dec-2009.htm.
6. Hadid.
7. "Residential Building…"
8. Hadid.
9. Cornelius Tacitus (1952 reprint), *The Annals and the Histories*, trans. Michael Grant (Chicago, IL: William Benton), 15:7.
10. Там само, 15:44.
11. Suetonius (1957 reprint), *The Twelve Caesars*, trans. Robert Graves (London: Penguin), стор. 7.
12. Там само, *Клавдій*, 25:4.
13. Там само, *Нерон*, 16:2.
14. Pliny, *Letters* (no date), https://www.gutenberg.org/files/2811/2811-h/2811-h.htm, XCVII.
15. Там само.
16. Там само.
17. F.F. Bruce (1953), *The New Testament Documents—Are They Reliable?* (Grand Rapids, MI: Eerdmans), fourth edition, стор. 100-102.
18. Там само, стор. 102.
19. Jacob Shachter, trans. (1994), *The Babylonian Talmud: Sanhedrin Tractate* (London: Soncino Press).
20. Flavius Josephus (1987 reprint), *The Life and Works of Flavius Josephus*, trans. William Whitson (Peabody, MA: Hendrickson).
21. Bruce, стор. 110.
22. Irenaeus (no date), "Fragments from the Lost Writings of Irenaeus," http://www.newadvent.org/fathers/0134.htm.
23. Jonathan Sarfati (1998), "Cainan of Luke 3:36," *CEN Technical Journal*, 12[1]:39-40. See also Henry Morris, (1976), *The Genesis Record* (Grand Rapids, MI: Baker), стор. 282.
24. Jonathan Sarfati (no date), "How do You Explain the Difference between Luke 3:36 and Genesis 11:12?" http://www.answersingenesis.org/docs/3748.asp.
25. Sarfati (1998), стор. 40.
26. James Coffman (1974), *Commentary on the Gospel of Matthew* (Abilene, TX: ACU Press), стор. 105.
27. Bruce Metzger (1975 corrected edition), *A Textual Commentary on the Greek New Testament* (New York, NY: United Bible Societies), стор. 84,145.
28. Там само, стор. 23.
29. Albert Barnes (1949), *Notes on the New Testament: Matthew and Mark* (Grand Rapids, MI: Baker), стор. 91.
30. Robert Lenski (1946), *The Interpretation of St. Mark's Gospel* (Minneapolis, MN: Augsburg), p. 205. James Coffman (1975), *Commentary on Mark* (Abilene, TX: ACU Press), стор. 85. Ronald Youngblood, ed. (1995), *New Illustrated Bible Dictionary* (Nashville, TN: Nelson), стор. 468.
31. J.W. McGarvey (no date), *The Fourfold Gospel* (Cincinnati, OH: Standard), стор. 344. John McClintock and James Strong (1969 reprint), *Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature* (Grand Rapids, MI: Baker), 3:706.
32. Youngblood, стор. 468; McGarvey, стор. 344.
33. Burton Coffman (1984), *Matthew* (Abilene, TX: ACU Press), стор. 179.
34. E.W. Bullinger (1968 reprint), *Figures of Speech Used in the Bible* (Grand Rapids, MI: Baker), стор. 426.
35. W.E. Vine (1940), *An Expository Dictionary of New Testament Words* (Old Tappan, NJ: Revell), стор.198.
36. A.T. Robertson (1930), *Word Pictures in the New Testament* (Grand Rapids, MI: Baker), 1:167.
37. Robert Jamieson, A.R. Fausset, and David Brown (2012), *Jamieson, Fausset, and Brown Commentary: Commentary Critical and Explanatory on the Whole Bible* (1871) (Electronic Database: WORDsearch), Івана 13:2.

38. Albert Barnes (2012), *Barnes' Notes On the New Testament* (Electronic Database: WORDsearch), Івана 13:2.
39. Matthew Henry (2014), *Matthew Henry's Commentary on the Whole Bible* (Electronic Database: WORDsearch), Івана 13:2.
40. Hugo McCord (1989), *McCord's New Testament Translation of the Everlasting Gospel* (Henderson, TN: Freed-Hardeman College).
41. A.T. Robertson (1922), *A Harmony of the Gospels* (New York: Harper & Row), стор. 281-282; Wayne Jackson (2011), *A New Testament Commentary* (Stockton, CA: Christian Courier), стор. 176.
42. Robertson, стор. 282.
43. Gleason Archer (1982), *Encyclopedia of Bible Difficulties* (Grand Rapids, MI: Zondervan), стор. 375.
44. William Hobart (1882), *The Medical Language of St. Luke* (Grand Rapids, MI: Baker, 1954 reprint), сторр. 80-84.
45. W. Robertson Nicoll, ed. (no date), *The Expositor's Greek Testament* (Grand Rapids, MI: Eerdmans), 1:631; M.R. Vincent, (1887), *Word Studies in the New Testament* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1946 reprint), 1:425.
46. Henry Alford (1874), *Alford's Greek Testament* (Grand Rapids, MI: Baker, 1980 reprint), стор. 1140.
47. A.C. Allen (1967), *The Skin: A Clinicopathological Treatise* (New York: Grune & Stratton), second edition, стор. 745-747.
48. R. Lumpkin (1978), "The Physical Suffering of Christ," *Journal of Medical Association of Alabama*, 47:8-10.
49. J.E. Holoubek and A.B. Holoubek (1996), "Blood, Sweat, and Fear. 'A Classification of Hematidrosis,'" *Journal of Medicine*, 27[3-4]:115-33.
50. Jack Finegan (1992), *The Archeology of the New Testament* (Princeton, NJ: Princeton University Press), revised edition, стор. 128.
51. John McRay (1991), *Archaeology and the New Testament* (Grand Rapids, MI: Baker), стор. 204.
52. Там само, стор. 139.
53. E.M. Blaiklock (1984), *The Archaeology of the New Testament* (Grand Rapids, MI: Zondervan), revised edition, стор. 57.
54. Dave Miller (2019), *Baptism & the Greek Made Simple* (Montgomery, AL: Apologetics Press).